

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут права
Кафедра конституційного права, теорії та історії права

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор навчально-наукового інституту права

А.М. Куліш

«___» _____ 2019 р.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни **“Державознавство”**
для спеціальності 0.081 – “Право”
форма навчання – денна

Конспект лекцій розроблено на основі Освітньо-кваліфікаційної характеристики та Освітньо-професійних програм.

Укладач: Завідувач кафедри

В.В. Сухонос

Розглянуто на засіданні кафедри КПТІДП, протокол №1 від 28 серпня 2019 р.

Завідувач кафедри

В.В. Сухонос

Суми 2019

ЗМІСТ

Тема 1. Держава: загальна характеристика

Лекція 1. Держава як об'єкт державознавства.....

1.1. Державознавство як наука і навчальна дисципліна.....

1.2. Поняття і ознаки держави.....

1.3. Символи держави.....

Лекція 2. Походження держави.....

2.1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства.....

2.2. Характеристика первинної держави.....

2.3. Шляхи природного виникнення держави....

Лекція 3. Влада як сутнісна характеристика держави.....

3.1. Поняття та методи здійснення державної влади.....

3.2. Основа державної влади.....

3.3. Легітимність державної влади.....

Тема 2. Функціонування держави

Лекція 4. Функції держави.....

4.1. Завдання і функції держави.....

4.2. Внутрішні і зовнішні функції держави.....

4.3. Форми і методи реалізації функцій держави.....

Лекція 5. Механізм держави.....

4.1. Поняття і структура механізму держави.....

- 4.2. Державні збройні формування.....
- 4.3. Поняття і структура апарату держави.....
- 4.4. Національний лідер і глава держави.....

Лекція 6. Механізм функціонування держави.....

- 6.1. Бюрократія як державна технологія.....
- 6.2. Антибюрократичні державні технології.....
- 6.3. Державне проектування.....

Тема 3. Форма держави

Лекція 7. Держава та її устрій: формальний вимір.....

- 7.1. Поняття та елементи форми держави.....
- 7.2. Доцентрова форма державного устрою.....
- 7.3. Відцентрова форма державного устрою.....
- 7.4. Державо-подібні та міждержавні об'єднання.....

Лекція 8. Форма правління.....

- 8.1. Форма правління: статус і диференціація.....
- 8.2. Монархія.....
- 8.3. Республіка.....

Лекція 9. Політичний режим.....

- 8.1. Тоталітарний режим.....
- 8.2. Авторитарний режим.....
- 8.3. Ліберальний режим.....
- 8.4. Демократичний режим.....

Тема 2. Типологія держави

Лекція 10. Тип держави: сутність, диференціація і структура.....

9.1. Тип держави.....

9.2. Типологія держави: поняття та основні підходи.....

9.3. Юридичний підхід до типології держави.....

Лекція 11. Типологія держави: цивілізаційний підхід.....

11.1. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу.....

11.2. Тип держави в цивілізаціях Азії, Африки та Латинської Америки.....

11.3. Держава західної цивілізації.....

11.4. Держава православно-слов'янської цивілізації.....

Лекція 12. Типологія держави: формаційний підхід.....

12.1. Рабовласницька держава.....

12.2. Феодальна держава.....

12.3. Буржуазна держава.....

12.4. Соціалістична держава.....

ТЕМА 1. ДЕРЖАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

ЛЕКЦІЯ 1. Держава як об'єкт державознавства

План

1. Державознавство як наука і навчальна дисципліна.
2. Поняття ознаки і символи держави.

1.1. Державознавство як наука і навчальна дисципліна

Державознавство як наука.

Держава є предметом дослідження багатьох наук – філософії, політології, економічної теорії, юриспруденції (особливо – теорії держави і права), але кожна з них вивчає її з позицій власних підходів і, зазвичай, лише частково. Державознавство ж досліджує явище державності у комплексі.

Державознавство являє собою систему знань про державу та державність в їх найрізноманітніших формах, типах, зв'язках та опосередкуваннях.

Предметом державознавства виступають поняття держави та державності; виникнення і тенденції розвитку держави та її інститутів; взаємовідносини держави із суспільством та особистістю, економікою, політикою та ідеологією; устрій, організація, функції та методи діяльності держави, її органів і установ, посадових та службових осіб; питання співвідношення держави і місцевого самоврядування.

В результаті державознавство розкриває закономірності структури, розвитку й діяльності держави та її елементів, їхній позитивний і негативний вплив на суспільство, формулює висновки та пропозиції про найбільш раціонально-організовану державу, а також про методи роботи державних органів і установ в

конкретно-історичних умовах і з урахуванням національної специфіки. Означені висновки та пропозиції використовуються для вдосконалення форми держави і її елементів, системи державних органів і установ, методів їхньої діяльності, а також висвітлення їхніх зв'язків із населенням, різними соціальними верствами суспільства, громадянським суспільством.

Науковий статус державознавства визначається його взаємозв'язками з філософією, різноманітними соціальними науками та юриспруденцією.

Зокрема, *філософія*, яка формулює найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, так чи інакше, досліджує державу. Зокрема, Платон, Цицерон, китайські легісти, Гегель ставили державу в основу своїх політичних трактатів.

Серед соціальних наук питання держави було одним із напрямків предмета досліджень у соціології, політології, економічної теорії. Так, *соціологія* розглядала державу у зв'язку з її роллю у суспільстві, а також її взаємозв'язках та відносинах з різноманітними соціальними, професійними та іншими верствами населення. *Політологія* аналізує державу як особливий політичний інститут, досліджуючи її з точки зору політики, з позицій її взаємовідносин з іншими політичними інститутами та групами тиску. *Економічна теорія* розглядає державу з позицій макроекономіки. Врешті-решт, така нова наука як *геополітика* вивчає вплив просторового чинника на політику держави.

Але, звісно, найбільш потужним є взаємозв'язок державознавства з окремими напрямками юридичної науки – юриспруденції. Зокрема, загальнотеоретичні основи державознавства закладаються в рамках *теорії держави і права*. Багато точок дотику державознавства із порівняльним *конституційним правом*, яке розглядає окремі державні інститути в різних країнах. Дослідження управлінських проблем держави з'єднують державознавство з *адміністративним правом*. Розвиток конкретних держав аналізує *історія держави і права*, данні якої використовуються для формування певних узагальнень в державознавстві.

Водночас, державознавство не пов'язане з природничими науками: фізикою, хімією, біологією.

Розглядаючи методологію державознавства, слід мати на увазі, що зазвичай вона є результатом застосування того чи іншого світогляду.

Зокрема, при дослідженні держави використовуються три підходи:

- 1) Дослідження об'єктивно існуючих державних інститутів.
- 2) Дослідження державності як результату творіння людей.
- 3) Дослідження як об'єктивно існуючих державних інститутів, так і створюваних людьми державних конструкцій.

Умовно, усю методологію державознавства можна звести до трьох рівнів: рівень парадигм, рівень принципів і рівень методів.

Зокрема, на рівні парадигм відбувається певне протистояння «механістичного» та «органічного» підходу. Перший розглядає державу як механізм, а тому її частини можуть бути зібрані як своєрідний конструктор «лего» з будь-яких «деталей». Органічний підхід виходить із того, що усі державні інститути потребують певної першооснови – організму. Механістичний підхід є більш революційним («створимо будь-яку державу з відповідних деталей»), органічний – більш консервативним («інститути держави не створюються, а пророщуються на вже існуючому організмі»).

Серед принципів найбільш впливовими є принцип плюралізму та принцип системності. Принцип *плюралізму* дозволяє уникати однобічності та призводити до вірних і науково-обґрунтованих висновків, адже ігнорування одних чинників і перебільшення значення інших можуть призвести до помилкової інтерпретації тих чи інших явищ державності. Принцип *системності* випливає з того, що реальна роль держави, значення тих чи інших державних інститутів та їхній вплив на суспільство можуть бути повністю з'ясовані лише у системі, у взаємозв'язку як з іншими явищами державності, так і з інститутами політичної системи, економічними, соціальними, ідеологічними та культурними відносинами.

Усю палітру методів можна звести до двох груп: загальнонаукові та соціально-наукові. В рамках загальнонаукових методів можна окремо виділити *діалектичний*, адже місце того чи іншого державного інституту у суспільному житті та його діяльність може бути всебічно оцінені лише з урахуванням його виникнення, розвитку, зміни або зникнення, у порівнянні позитивних та негативних властивостей, а також у конкретній ситуації, в якій ці властивості виявляються. При цьому, слід мати на увазі, що інститути та форми держави, методи діяльності державних органів, які виявилися продуктивними в одних умовах, можуть бути непродуктивними в інших (і навіть схожих) умовах, якщо країни мають різні традиції, свідомість і культуру.

Серед інших загальнонаукових методів важливе значення мають *аналіз* і *синтез*, за допомогою яких, наприклад, в структурі органів держави виділяються законодавчі, виконавчі та судові органи, що синтезують поняття державного апарату. За допомогою *логічного* методу робляться здійснюються певні узагальнення та висновки. Метод *спостереження* сприяє збору даних. *Порівняльний* метод є важливим адже будь-які зіставлення при отриманні висновків є необхідними для будь-якої науки. За допомогою методу *формалізації* виділяються, зокрема, головні, найбільш важливі сторони того чи іншого державного інституту за умисного ігнорування другорядних якостей та зв'язків. Важливе значення мають також *кількісні методи* (у тому числі статистичні), *екстраполяції* (поширення ознак даного явища на інші подібні явища), *модельовання* (штучного відтворення моделей тих чи інших органів або процедур) та *експерименту* (практична перевірка тих чи інших інститутів в умовах, створених експериментатором). Значення загальнонаукових методів є дуже важливим. Зокрема, відомо, що саме за допомогою методу *прогнозування* свого часу були зроблені висновки про можливість побудови соціалізму (насправді – казарменого соціалізму) та неминучого падіння тоталітарних режимів.

Серед соціально-наукових в державознавстві доволі широко використовуються такі методи як *історичний* та *конкретно-соціологічний* (анкетування, інтерв'ювання), а також *соціально-якісні методи дослідження*. За їхньою допомогою здійснюється, зокрема, класифікація типів та форм держави, державних органів тощо.

Державознавство як навчальна дисципліна.

На сьогодні в світі існує понад 200 суверенних держав. Крім того, певні властивості державності притаманні суб'єктам низки федерацій. Зокрема, в США, англійське «state» можна перекласти не лише як «штат», але й як «державу». В Росії окремі суб'єкти федерації називаються «республіками», а в Німеччині деякі землі на конституційному рівні використовують щодо себе термін «державу». На сьогодні в світі існує майже 300 суб'єктів федерації. Окремі елементи державності притаманні й певним автономним одиницям політичного характеру (Гренландія в Данії), яких у світі існує також більше десяти.

Зрозуміло, що неможливо детально вивчити більше, ніж півтисячі держав та державних утворень. Саме тому цей курс має не країнознавчий та описово-аналітичний, а синтезований та загальнотеоретичний характер. Він може мати методологічне значення для більш поглибленого вивчення різних аспектів державності, її організації, а також діяльності держави в сфері економіки, політики, культури, правового регулювання тощо.

Курс складається з 12 лекцій, що об'єднані у чотири теми. Перша тема присвячена загальній характеристиці держави. Саме в її рамках держава розглядається як об'єкт державознавства, висвітлюються питання виникнення держави, характеризуються особливості влади в державі. Друга тема акцентована на проблематиці функціонування держави. Відповідно, висвітлюються питання, пов'язані з функціями держави, її механізмом, а також проблематика механізму функціонування держави. Третя тема розглядає форму держави та її елементи:

форму правління, форму державного устрою та форму політичного режиму. І, нарешті, четверта тема присвячена категоріям «тип» і «типологія» держави.

1.2. Поняття ознаки і символи держави

Поняття і ознаки держави.

Серед ознак держави виділяються суверенітет, публічна влада, територія, наявність системи податків і зборів, а також зв'язок з правом. Іноді до ознак держави відносять також примус.

Публічна влада – коли влада відправляється професійно, а суб'єкт і об'єкт влади не збігаються. Публічна влада означає, що в державі існують ті, хто керує (монарх, президент, парламент, уряд, чиновництво) і заробляє цим гроші, і ті, хто підкоряються (всі інші). Ті, хто керує, – суб'єкт влади. Ті, хто підкоряються, – об'єкт влади.

Територіальна організація – факт проживання людини на території держави. Територія держави визначається її кордонами. За територіальною ознакою держава може бути власне державою (Україна) чи державно-подібним утворенням (Ватикан). Територіальна організація держави пов'язана з юрисдикцією або тими повноваженнями, які вона поширює на свою територію. Власне держава поширює свою юрисдикцію на свою територію. Державно-подібне утворення ж може мати ширшу або вужчу юрисдикцію, ніж державні кордони. Так, влада Папи Римського, його юрисдикція поширюється на всіх віруючих-католиків усього світу, а не обмежена лише територією Ватикану. Власне ж держава може бути централізованою (унітарна держава, імперія) чи децентралізованою (федерація, державно-подібні об'єднання).

Наявність системи податків і зборів – засобів, призначених для утримання публічної влади. За цією ознакою держава може бути власне державою чи державно-подібним утворенням. Це пов'язано з тим, що податки як обов'язкові

платежі притаманні лише власне державі (наприклад, Швеція). Проте є утворення, які не знають таких обов'язкових платежів, наприклад, Запорозька Січ. Так, в її рамках існували своєрідні митні збори за проїзд територією Запоріжжя, проте це були саме збори, а не податки. Коли ж запорожці вирушали у похід, вони збирали добровільні пожертвування, на які й ходили у походи.

Зв'язок з правом – системою основних правил поведінки, встановлених чи санкціонованих державою.

Розглядаючи формаційний підхід до типології, слід мати на увазі, що кожному типу держави відповідає певний тип права.

Так, рабовласницькому типу держави відповідає рабовласницький тип права, феодальному – феодальний, буржуазному – буржуазний, а соціалістичному типу держави – відповідно соціалістичний тип права. Аналіз типології держав за формаційним підходом дає підстави стверджувати: тип права формується в інтересах пануючого класу. Так, рабовласницьким типом права була зведена в закон воля рабовласників. На період рабовласницької суспільно-економічної формації (СЕФ) доводиться формування рабовласницького типу права. Одним із найважливіших його принципів є існування приватної власності на основні засоби виробництва і на людей – рабів. Оскільки раби і рабовласники є основними антагоністичними класами рабовласницького суспільства, то рабовласники мали усі права, а раб вважався одушевленою річчю. Прикладом цього може бути Стародавній Рим, де повна правоздатність визнавалася за патриціями, скорочена – за плебеями, ще більш обмежена – за іноземцями. Раби були цілком неправоздатні.

Феодальним типом права було право як привілей. Це пов'язано з тим, що для феодальної держави характерний поділ суспільства на два основних класи: феодалів і залежних селян. Земля знаходилася у власності феодала, а селяни працювали на ній, несли феодальні повинності. Тому, поділяючи феодальну СЕФ та епоху Темних століть, епоху Відродження і Реформації та епоху Просвітництва, слід мати на увазі, що зазначені привілеї були досить різноманітними.

Так, для епохи Темних століть було характерно створення централізованої феодалної держави і її подальше роздроблення. Це пов'язано з тим, що монарх роздавав землю феодалній знаті за службу. Одним із найважливіших принципів феодалного типу права в цю епоху був принцип відповідності обсягу і характеру політичної влади розмірам землі, принцип васального підпорядкування, що здійснювалося відповідно за правилом «Васал мого васала – не мій васал!». Система феодалних привілеїв тут була уособленням привілеїв окремих феодалів. Оскільки земля належала феодалам, то вони мали, наприклад, право вільно полювати на ній. Однак здебільшого земля була поділена між селянами. Полюючи феодал мав повне право потоптати врожай на селянських ділянках. Це – його привілей. Крім того, були ще й економічні привілеї: панщина (коли селяни були зобов'язані працювати певний термін на землях феодала) та оброк (коли селяни були повинні віддавати частину свого врожаю феодалу). Були ще й інші привілеї: право феодала на першу шлюбну ніч, право феодала сидіти в присутності короля чи покривати голову, право встановлювати свої митні кордони, валюту тощо. В епоху Відродження починає відбуватися об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. Міняється й характер привілеїв. Хоча панщина залишається, оброк поступово перестає бути натуральним, а стає грошовим. Феодали втрачають своє право створювати власну валюту, хоча митні кордони й залишаються. На наступний період Реформації доводиться зародження привілеїв контролю над релігією. В епоху Просвітництва та створення абсолютної монархії привілеї перестають бути виключним правом окремих феодалів. Тепер лише монарх спроможний їх надавати. Економічні ж привілеї: панщина та грошовий оброк залишаються недоторканими. Міняється лише термін панщини чи розмір оброку.

На противагу феодалному праву, буржуазний тип права вже характеризується соціальною нерівністю (яка замінює станову нерівність), формально-юридичною рівністю громадян перед законом, священною приватною власністю. Поділяючи розвиток буржуазної держави на етап первинного

накопичення капіталу, індустріалізації та імперіалізму, слід зазначити, що для всіх них священним правом стало право приватної власності. Крім того, теорія народного суверенітету, що з'явилася в епоху Просвітництва, обґрунтувала ідею народу як єдиного джерела влади. Це привело до введення виборчого права, заснованого на певному соціальному статусі особи. Для перших двох етапів було характерним цензове виборче право. Вводився майновий ценз, тому що лише економічно незалежні суб'єкти були здатні приймати рішення. В епоху імперіалізму вводиться загальне виборче право. Однак воно не працює, тому що виборча компанія «по кишені» лише тим, хто користується підтримкою великого капіталу.

Після соціалістичних революцій з'являється соціалістичний тип права, який, формально виражаючи інтереси народу, фактично відстоював інтереси партійно-державної бюрократії. І хоча формальним джерелом права був нормативно-правовий акт, фактично все підкорялося рішенням правлячої партії.

Суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Суверенітет буває зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань зовнішньої політики незалежно від внутрішніх сил (партій, рухів, класів тощо). Наприклад, у 1998 році ВПС НАТО розпочали бомбардування Югославії. Багато країн осудили це. У деяких з них (наприклад, у Росії) певні сили намагалися втягнути свої країни у цю війну на боці СРЮ (наприклад, у РФ були чутні голоси про відправлення добровольців та військової техніки (зенітно-ракетні комплекси С-300) на допомогу Югославії). Така політика могла призвести до розширення конфлікту і навіть переростання його у III Світову війну. Однак згідно з правом зовнішнього суверенітету Росія не пішла на ці кроки і не сприяла затягуванню конфлікту, адже суть зовнішнього суверенітету полягає у верховенстві держави (Президент, уряд) у вирішенні питань зовнішньої політики незалежно від внутрішніх сил.

Внутрішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил (інших держав, міжнародних організацій тощо). Винятком із внутрішнього суверенітету вважається питання охорони прав людини. Це пояснюється тим, що *порушення прав людини не є внутрішньою справою держави*. Однак, на нашу думку, ніякого винятку тут немає. Річ у тім, що більшість цивілізованих країн підписали міжнародні угоди з приводу охорони прав людини, тим самим взявши на себе відповідні зобов'язання. Порушення ж цих зобов'язань може призвести до відповідних санкцій у вигляді „втручання у внутрішні справи”. Таким чином, зазначене втручання, що має на меті захист порушених прав людини, слід розглядати не як порушення внутрішнього суверенітету, а як санкції за недотримання зобов'язань за договором (адже міжнародні конвенції та пакти є нічим іншим, як договорами).

Таким чином, суверенітет – це не незалежність. Швидше незалежність є наслідком суверенітету.

Виходячи з усього сказаного, можна визначити поняття держави.

Держава – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи оподаткування.

Символи держави

Публічний вимір держави пов'язаний із символами держави, які є неодмінною, проте суто зовнішньою і формальною ознакою суверенітету будь-якої країни. Символи держави є офіційними і неофіційними. До офіційних символів належать герб, прапор та гімн держави. Неофіційними символами держави є лідер держави і назва держави. При цьому будь-які державні символи – клейноди, корогви, знамена, жезли тощо завжди були атрибутами влади, свідченням і підтвердженням державно-владних повноважень.

Державний герб – це офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її традиції та особливості.

По суті, це офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо. Державні герби відомі з III тисячоліття до н. е. Зокрема, гербом держави шумерів був орел з головою лева, Єгипту – змія, стародавніх Афін – сова, Персії та Стародавнього Риму – орел. Двоголовий орел був характерним для Візантії. Саме принцеса Софія Палеолог привнесла цей герб у Росію як своє придане, коли вийшла заміж за великого князя Московського Івана III. В Україні був запозичений герб Київської Русі. Головним елементом цього герба був тризуб – знак княжої влади Рюриковичів.

Державний гімн – це офіційна урочиста пісня або інший музикальний твір, що у музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу і офіційно визначається як символ держави, символ державної єдності.

Гімн розрахований на масове сприйняття та виконання. При виконанні державного гімну належить вставати, демонструючи цим шану до держави, громадянську лояльність. Перший в історії гімн, який виконується й досі, був прийнятий в Японії у IX столітті. У царській Росії вперше державний гімн зазвучав у 30-х роках XIX століття. Найвідомішими гімнами є Марсельєза, Інтернаціонал. Будь-які гімни несуть з собою якийсь позитивний потенціал. Цей потенціал може мати як характер протесту: „Ще не вмерла України і слава, і воля...” або „Ніколи, ніколи, ніколи, ніколи англієць не буде рабом”, так і у формі уславлення „Слава Союзу нашому, слава”. На нашу думку, протестний варіант гімну може спрацювати в період кризи, але він не є надійною опорою в період будівництва нової державності.

Державний прапор – це офіційний відмітний знак держави у вигляді полотнища встановлених розмірів одного або кількох кольорів, можливо, з якимось зображенням, що є символом держави, відтворюючи одну або кілька ідей політичного характеру.

Державний прапор обов'язково встановлюється на будинках державних органів, його наявність є необхідною під час публічної присутності на виступі найвищих посадових осіб, він супроводжує перебування поважних представників держави в інших країнах. Історично появи прапорів (ще з часів античності) передувала еволюція відміток, особливих засобів сигналізації на полі бою. Здебільшого то були прикріплені до держака, жердини, списа і помітні з різних частин поля бою шматки шкіри, кольорове пір'я, різнобарвна тканина. Метою таких відміток була точна і надійна вказівка дислокації війська, можливого місця битви чи присутності вождя або ж передача іншої необхідної інформації. В українській мові є етимологічне підтвердження первинної ролі прапора. Так, один із синонімів слова „прапор” – „стяг” у Київській Русі походить від слова „стягуватися”, тобто збиратися у певному місці. Поставити стяг означало збір війська у конкретному місці, підготовку до бою чи надання княжій дружині сигналу про таку підготовку. Найбільш ранніми державними прапорами, що існують і сьогодні, є прапор Данії, що з'явився у 1219 році, та прапор Швейцарії, прийнятий у 1229 році. Після Великої Французької буржуазної революції білий стяг Бурбонів було замінено на сучасний триколон. У 1787 році з'явився державний прапор США, на якому зображувалося 13 зірок, які означали 13 штатів, що ввійшли до нової держави. У 1805 році було прийнято зелено-біло-червоний прапор Італії.

Назва держави є її своєрідним неофіційним символом. Так, Великобританія передає певну велич. Франція – походження від франків, а Росія – претензію на спадок – Київську Русь. Назва Україна має як прихильників, так і супротивників. Так, другий президент України Л. Кучма вбачає в назві Україна слово рай¹.

Супротивники ж наголошують на тому, що назва „Україна” означає „окраїну”, „узбіччя”. Вони вважають, що така назва принижує державу і розділяє її, адже, як зазначав С. Удовик: „...у цьому слові нема начала, що об'єднує”². Він пропонує змінити назву на більш нейтральну, наприклад, Київська Русь. На нашу ж думку,

¹ Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Л. Д. Кучма ; [пер. з рос. І. Пашенко] –М. : Время, 2003. – С. 65. – (На укр. языке).

навіть погоджуючись з тим, що „Україна” означає „окраїну”, слід наголосити на тому, що слово „українець” означає прикордонник, який знаходиться на окраїні держави і захищає її від кочівників Дикого Поля. Саме тому нічого принизливого у назві Україна як окраїна немає.

До неофіційних символів держави також належить її лідер. Таким лідером можуть бути глава держави (як правило, президент чи монарх), глава уряду (канцлер), глава правлячої партії (генеральний секретар) чи духовний лідер країни (аятола). І якщо президент чи канцлер є символом держави у відносинах з іншими країнами, то генеральний секретар чи аятола стає таким символом також і всередині держави. Щодо монарха, то він завжди є символом держави як у середині країни, так і поза її межами. Сучасна монархічна ідея є досить популярною. Саме це приводить до того, що монарх Великобританії є главою держави іще й таких великих держав, як Канада, Австралія, Нова Зеландія. Саме він є тим символом, який об’єднує ці країни і робить їх єдиними навіть у внутрішньодержавному житті. Таку єдність можна пояснити фактом, що всі референдуми, які проводилися з приводу виходу колишніх домініонів з Британської співдружності, не мали успіху.

² Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Удовик С. Л. – К. : Ваклер, 1999. – С. 150.

ЛЕКЦІЯ 2. Виникнення держави

План

1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства.
2. Шляхи природного виникнення держави.

2.1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства

Етап стадної організації

На цьому етапі люди ще не цілком стали людьми, хоча саме тут людський колектив безпосередньо змінив зоологічні об'єднання тваринних предків людини, тобто це був перехідний етап від тваринного світу до людської організації. Як припускають більшість учених, період стадної організації був часом становлення людини сучасного типу, боротьби виникаючих соціальних настанов з зоологічними інстинктами, що залишилися людям від їх тваринних предків. Археологічно епоха стадної організації охоплювала нижній і почасти середній палеоліт. Антропологічно – це період існування пралюдей – архантропів (пітекантропів та синантропів) і палеантропів (неандертальців). Їх господарство було засноване на поєднанні полювання та збору плодів, тобто економічною основою стада була не виробляюча, а привласнююча економіка. Господарськими знаряддями праці були ручні рубила, грубі знаряддя, що рубають (чоппери), відщепи, гостроконечники тощо. Стада очолювалися ватажками, що, як правило, уособлювали фізичну силу. Шлюбні відносини спочатку, можливо, були безладними, але згодом статеві зв'язки між членами одного стада перестали практикуватися і були заборонені. З переходом до шлюбних зв'язків виключно із членами інших стад почав складатися рід.

Етап родової організації

Рід являв собою групу (спільноту) людей, об'єднаних кривним або передбачуваним спорідненням, загальною власністю, спільною працею і зрівняльним розподілом.

На етапі родової організації спостерігається перехід від привласнюючої економіки до виробляючої. У роді спостерігаються спільна власність, спільна праця і зрівняльний розподіл. Однак зароджується особиста власність. Війн нема, хоча бійки між родами досить часті. Рід управляється *старійшиною*. Його влада спирається на особистий авторитет. Поки старійшина має авторитет, йому підкоряються, але як тільки він його втрачає, влада зникає. Спочатку старійшиною був найдужчий (своєрідне продовження стада), потім – найрозумніший, найдосвідченіший. Відносини в роді регулювалися мононормами – ще не розчленованими на норми права і норми моралі соціальними нормами первісного суспільства. Мононорми являли собою звичаї і *табу* – заборони, що мали релігійно-містичний характер.

Мононорми – недиференційоване, синкретне правило поведінки, що не може бути віднесене ані до сфери права, ані до сфери моралі з її релігійним усвідомленням, ані до сфери етикету, внаслідок поєднання у собі особливостей будь-якої норми поведінки.

Етап родоплемінної організації

Згодом роди стали об'єднуватися в племена.

Плем'я – це сукупність родів, об'єднаних кривними узами та територією, господарською та мовною спільністю.

Спочатку це були тимчасові союзи родів. Причиною об'єднання були необхідність боротьби із загальним ворогом, велике полювання тощо. Плем'ям управляла рада старійшин, що обирала племінного *вождя* на період існування племені. На етапі родоплемінної організації зароджуються сусідська община, родина і приватна власність.

Етап племінної організації

Згодом родина і сусідська община витісняють рід. Тепер усе плем'я управляється вождем, а приватна власність існує поряд із общинною. На етапі племінної організації починаються війни як продовження політики іншими засобами. Ця політика спрямована поки на досягнення малих результатів, але це тільки початок. Саме на цьому етапі племена починають об'єднуватись у союзи племен, що згодом утворювали певні народності.

Народність – це сукупність племен, об'єднаних загальною територією, господарськими, мовними та культурними зв'язками.

2.2. Шляхи природного виникнення держави

Загальна характеристика процесів виникнення держави

Людство знає два способи виникнення держави: природний і штучний. У останньому випадку виникнення держави відбувається за активною участю людей. Прикладами штучного способу виникнення держави була поява на карті світу США у 1776, СРСР у 1922, Ізраїлю у 1948 чи України у 1991 році. Такий спосіб виникнення держав існує, і відкидати його ми не маємо права.

На відміну від штучного природний спосіб не передбачає активної і свідомої діяльності людей у процесі створення держави. Саме за таким способом виникали перші держави сучасної цивілізації. При цьому способі держава ставала п'ятим

етапом розвитку соціальної організації суспільства після стадної, родової, родоплемінної та племінної організації. Держава виникала поступово, коли в племенах відбувалося розшарування суспільства.

Виникненню держав за природним способом сприяла низка причин.

- Необхідність удосконалення управління суспільством, що пов'язано з його ускладненням в результаті розвитку виробництва, розподілу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням кількості населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи.
- Необхідність підтримки у суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну стійкість. Остання досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм.
- Необхідність придушення опору експлуатованих мас, який виникає в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи.
- Необхідність захисту території і ведення війн, що мали як оборонний, так і загарбницький характер.
- Необхідність організації великих суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей.

Вожді, старійшини, чаклуни та їх прибічники зосереджували у своїх руках доступ до основних засобів виробництва (земельні угіддя, землі для полювання, розподіл здобичі тощо) і, як наслідок, – владу. В результаті почали утворюватися своєрідні протокласи: *ті, хто править*, і *ті, хто підкоряється*. Так виник перший історичний тип держави – **первинний**, який ще можна назвати **ранньокласовим**.

Потім формування держави йде по-різному. Сьогодні виділяється три природні *шляхи формування держави*: східний, античний та західноєвропейський.

Характеристика первинної держави

Як правило, перші держави виникали саме як місто-держава. Селище, у якому жили вільні общинники-землероби в період утворення перших держав, вже являли

собою не родову, а сусідську общину. Це дозволяє стверджувати, що період зародження перших держав припадає саме на період племінної організації суспільства, коли деякі селища починають перетворюватися на господарські та релігійні центри. Потім ці селища переростають у адміністративно-господарські та релігійні центри-міста. Місто такого типу з сільськогосподарською місцевістю, яка прилягала до нього, ставало містом-державою, у якому постійно проживали вожді та жерці. Місто-держава ставало місцем, де відбувалися засідання рад та зборів.

Місто-держава вже знає чітку соціальну диференціацію та майнову нерівність, розподіл праці тут закріплюється територіально – з'являються квартали ковалів та інших ремісників, виділяється еліта, формується поки що примітивний апарат державного управління, коли з'являються особи, що займаються організацією виробництва, обліку тощо.

У місті-державі з'являються три центри управління адміністративного та ідеологічного лідерства: міська община, палац і храм. Зокрема, останній починає виступати не лише як релігійна система, а як система організаційно-господарська, розподільча та інформаційна.

Місто, що стало містом-державою, починає виконувати щодо інших селищ функції державного управління. Основними серед них були:

- Управління общинним землеробством та землеволодінням.
- Виконання суспільних ритуальних обрядів.
- Здійснення міждержавного продуктообміну, який з часом перетворився у товарообмін (продуктообміну всередині міста-держави майже не існує, адже кожна „велика родина” забезпечує себе повністю, за винятком виробів з кераміки, прикрас, окремих знарядь тощо. Власне торгівля з'являється дещо пізніше).
- Захист від військових нападів та організація військових походів для покорення інших міст-держав, стягнення данини чи податків.
- Створення та розподіл суспільних фондів, в основному продуктів на випадок стихійних лих, військових нападів тощо.

- Створення інститутів для розгляду суперечок, підтримка відповідних звичаїв, установлення світських та релігійних правил тощо.
- Розвиток ремесел та торгівлі тощо.

Таким чином, держава як п'ята організаційна форма життя суспільства також виникає об'єктивно в результаті неолітичної революції та переходу від первісного суспільства до аграрного. Вона не нав'язується суспільству ззовні, а виникає внаслідок внутрішніх чинників: матеріальних, організаційних, ідеологічних.

Первинна держава виникає, щоб організаційно забезпечити функціонування виробляючої економіки, нові форми трудової діяльності, яка віднині стає умовою виживання та розвитку людства, тобто для забезпечення самого існування людства в умовах аграрного суспільства.

Східний шлях

Стародавній Схід складається з трьох регіонів: стародавніх країн Близького Сходу Африки (Єгипет) та Азії (Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирія, Мідія, Персія); Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю.

Держави Стародавнього Сходу виникали через необхідність організації населення для здійснення трудомістких іригаційних робіт, що забезпечували харчування усіх общинників.

Для спорудження каналів і дамб, потрібних в умовах поливного землеробства, зусиль окремих родин було недостатньо. Нерозвиненість знарядь та низька продуктивність праці компенсувалися кооперацією живої праці, об'єднанням зусиль багатьох общин, необхідних для оброблення землі, тощо.

Крім того, другим чинником, що вплинув на появу держави на Стародавньому Сході, стало ведення війн. Саме цей чинник, на нашу думку, відіграв вирішальну роль у формуванні держави на Сході, яку назвали державою Східної деспотії.

Зважаючи на те, що необхідність об'єднання общинників зумовила виділення функцій централізованого управління у особі держави та його органів, а

розгалужений апарат управління виник із знаті, що поступово закріпила за собою функції управління, общинна власність стає державною. Уособленням же держави на Сході є її глава – деспот.

Слід також зазначити, що Східна деспотія є характерною не лише для країн Стародавнього Сходу, а й для країн Латинської Америки (Гірське Перу, держави тольтеків, ацтеків, майя, інків). Для неї характерними є:

- Соціальна диференціація між різними групами відбувається на основі політичної нерівності, тобто за їх положенням у владній ієрархії.
- Ступінь матеріального достатку та стиль життя різних соціальних верств насамперед пов'язані з формальними рангами, які вони займають у відповідних владних ієрархіях.
- Домінування державної власності. З'єднання влади і власності.
- Необмежена монархія. Монарх вважається Богом (фараон – син бога Ра).
- Повна покора індивіда державі внаслідок його контролю з боку сільської общини.

Усе вищезазначене дозволяє припустити, що Східна деспотія виникла насамперед як імперія.

Античний шлях

Якщо формування держави Східної деспотії відбувалося внаслідок поєднання трьох чинників: іригації, війни і традиціоналізму, то в Елладі (Стародавня Греція) та в Стародавньому Римі в основі формування держави були насамперед конфлікти всередині суспільства.

Античний шлях знає як імперський варіант розвитку держави (Рим, Македонія), так і конфедеративний (Еллада).

Так, в Елладі конфлікт набув особливої гостроти між демосом (аналог бідноти) та аристократією (родова знать). В Афінах завдяки реформам архонта

Солона перемогу одержав демос. Саме там утворилася перша в світі демократична республіка. В інших же полісах (міста-держави Еллади) перемогу одержувала аристократія (Спарта) або боротьба точилася протягом усього існування поліса.

Унаслідок того, що в Елладі жоден із полісів (Афіни, Спарта, Фіви) не міг отримати вирішальної перемоги над іншими, сама Стародавня Греція стала своєрідною конфедерацією.

Таким чином, можна зазначити, що античний шлях виникнення держави веде до формування рабовласницької держави.

Європейський шлях

У країнах Західної та Східної Європи формування держави йшло інакше, ніж на Сході, в Елладі та Римі. Цей шлях притаманний тим народам, що відразу йшли від первинної держави до держави ранньофеодальної під впливом політичної та майнової нерівності. Розшарування різних соціальних верств насамперед відбувалося за їх положенням у системі державно-владної ієрархії. При цьому потреба у об'єднанні викликана насамперед зовнішньою загрозою.

Довге існування сільської общини та органів племінної демократії також викликані зовнішньою загрозою, адже відсіч ворогу могла бути ефективною лише за умови об'єднаних зусиль общинників. У цих умовах військово-організаторські та управлінські функції поступово зосереджувалися в руках військового вождя та його дружинників. У результаті завойовницьких походів у їх руках також зосереджувалися колосальні багатства, що забезпечувало єдність влади та власності. При цьому рабство внаслідок міцних общинних порядків та економічної неефективності не отримало значного поширення. Саме так виникали первинні держави у „варварів” – германців, слов'ян, сарматів, гуннів, ірландців та ін.

Проте далеко не всі з них стали феодальними. Основною подією, яка істотно вплинула на появу перших феодальних держав, стало Велике переселення народів IV–VII ст. н. е.

У результаті масового руху гуннів у 70-х рр. IV століття з місця були зрушені колосальні маси народу – цілі союзи племен – франків, готів, аварів, вандалів та інших. Уся ця навала рушила на Захід. Коли вони дійшли до краю континенту, перед ними були два шляхи: на північ і на південь. На півночі були холод, голод і суворий, неприступний край. На півдні – багата і сита країна, що вже знаходилася в небезпечному для життя стані – Римська імперія. Варвари рушили на південь.

У самій Римській імперії ситуація вже не нагадувала період її розквіту. Рабовласницький лад відмирав. Це стає зрозумілим, якщо згадати, що в цей період раби стають вже суб'єктами права, у яких було власне майно – так звані „раби з хатами”. Саме вони відіграли роль своєрідної „п'ятої колони”, яка зсередини підточувала Рим.

Варварська навала знищила римську державу, король остготів Одоакр усунув від влади останнього римського імператора Ромула Августула, а варварські союзи племен розселилися на теренах колишньої імперії: франки в Галлії, остготи – в Італії, вестготи – в Іспанії, вандали – в Північній Африці.

Для управління завойованими територіями і почали створюватися держави. Вони не були рабовласницькими з двох причин. Перша причина пов'язана з відсутністю класичного рабовласництва у самому Римі. Друга – самі варвари не знали класичного рабовласництва.

Ці держави формувалися як феодальні, коли королі починають об'єднувати завойовані варварами поселення у великі території (феоди), які роздаються васалам короля за вірну службу.

Однак управляти великими феодами також важко і васали короля (герцоги і графи) роздають землю своїм васалам (баронам), які при цьому нічим не зобов'язані королю.

Саме так виникають феодальні сходи і починає діяти принцип „Васал мого васала – не мій васал”.

Отже, європейський шлях веде до формування феодальної держави. Характерний для країн Західної і почасти Східної Європи. Держава виникає в результаті завоювання ранньокласовими державами варварів нових територій Римської імперії для управління останніми.

ЛЕКЦІЯ 3. Державна влада

План

1. Поняття та методи здійснення державної влади.
2. Основа державної влади.
3. Легітимність державної влади.

3.1. Поняття та методи здійснення державної влади

Поняття влади

Влада – це здатність і можливість однієї людини нав'язувати свою волю іншій.

Категорія *здатності і можливості* означає *уміння, основу або фізичну здатність* здійснювати владу.

Уміння – наявність у того, хто має владу, необхідних навиків для її здійснення.

Наприклад, у фантастичному романі Роберта Сільверберга «Замок лорда Валентина» про правителя говориться: «Він був добре вихований, як і личить тому, кого із самого народження готують до високого становища, хто ґрунтовно вивчав історію, законодавство, принципи управління й економіку і менше – літературу і філософію»³.

Основа – наявність у того, хто має владу, опори, на яку можна обпертися.

Основа влади може бути *економічною* (особисте матеріальне багатство), *соціальною* (наявність підтримки у певних соціальних груп), *морально-ідеологічною* (особиста харизма лідера) або *легальною* (наявність законних основ для володаря здійснювати владу). Наприклад, економічною основою влади Рокфеллера є його майже 100-мільярдне багатство і тому він має владу. Соціальною основою влади

Дамдини Сухе-Батора була його опора на мільйони монгольських пастухів-аратів, що переважали в Монголії на початку XX століття. Морально-ідеологічною основою влади генерала Шарля де Голля були його особиста харизма і популярність у Франції як лідера французького Опору. Легальною основою влади королеви Великобританії Єлизавети II є її право на престол за принципом престолонаслідування.

Харизма – лідерство, засноване на виключних якостях обраної особистості, здатної вселяти віру та ентузіазм масам.

Фізична спроможність – відсутність у того, хто має владу, перешкод, пов'язаних зі здоров'ям, що здатні перешкоджати цій особі здійснювати владу.

Наприклад, 1 березня 1953 року між 22 і 23 год. на дачі в Кунцево кремлівська охорона знаходить Й. В. Сталіна лежачим на підлозі в їдальні. О 3-й год. ночі 2 березня Л. П. Берія і Г. М. Маленков не допускають до Сталіна лікарів. Їх допустили лише о 7-й год. ранку. Лікарі констатували великий інсульт. 5 березня 1953 року о 21-й год. 50 хв. Сталін вмирає⁴. У період із 2 березня по 5 березня він був живий і формально управляв всією радянською імперією. Однак віддавати накази через повний параліч не міг, а тому не мав фізичної можливості здійснювати владу.

Основними *ознаками* влади є:

- 1) влада – явище соціальне, тобто суспільне;
- 2) влада – невід'ємний атрибут суспільства на всіх етапах його розвитку;
- 3) влада може існувати і функціонувати лише в рамках суспільних відносин;
- 4) здійснення влади завжди являє собою інтелектуально-вольовий процес;
- 5) відносини стосовно влади реалізуються в рамках владовідносин – двосторонніх відносин, одна сторона яких є владарем, а інша – підлеглим;
- 6) влада завжди базується на відповідних ресурсах;

³ Сильверберг Р. Замок лорда Валентина : фантастический роман / Р. Сильверберг ; [пер. с англ. М. Коркина]. – СПб. : Агентство «СФИНКС СПб», М. : Объединение «ВКМЦ», 1993. – С. 348.

⁴ Данцев А. А. Правители России. XX век / Данцев А. А. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – С. 83.– (Серия «Исторические силуэты»).

7) умовою наявності влади завжди є свідомо покора об'єкта влади.

Структура влади

Структура влади складається з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта і ресурсів.

Суб'єкт влади – це людина чи орган, що віддає розпорядження, нав'язуючи тим самим свою волю іншим учасникам владовідносин.

Структура суб'єкта влади складається з трьох елементів: інтерес, воля і сила влади.

Інтерес – зацікавленість суб'єкта в отриманні влади.

Інтерес може виявлятися подвійно: *влада заради влади* (характерно для правління Гая Юлія Цезаря) і *влада заради досягнення мети* (характерно для правління В. І. Леніна, що прагнув до світової революції і побудови комунізму). Коли особа втрачає інтерес до влади, вона, як правило, позбавляється самої влади. Наприклад, римський принцепс Луцій Корнелій Сулла втратив інтерес до влади і позбавився її.

Воля – здатність досягти влади.

Наприклад, Й. В. Сталін проявив незвичайну волю до влади в партії і здобув її, усунувши всіх потенційних конкурентів (Л. Д. Троцького, Г. Є. Зинов'єва, М. І. Бухарина й ін.). Коли особа втрачає волю до влади, вона, як правило, позбавляється влади. Наприклад, 41-й президент США Джордж Буш, позбавившись волі до влади, втратив владу.

Сила – здатність утримати владу.

Наприклад, 42-й президент США Білл Клінтон зумів утримати владу в своїх руках навіть у несприятливих для себе умовах (скандал із Монікою Левінські). Коли особа втрачає силу своєї влади, вона, як правило, позбавляється самої влади. Прикладом є останній російський імператор Микола II. Виділяється три різновиди сили:

1) Сила авторитету – особиста харизма лідера;

- 2) Сила прямого примусу – насильство над людьми (терор);
- 3) Ідеологічна сила – утримання влади за допомогою ідеології.

За вмінням здійснювати владу люди діляться на такі категорії:

Геніальні політики – поєднують у собі єдність усіх трьох елементів влади. Прикладами можуть бути: Й. В. Сталін; Шарль де Голль; Аугусто Піночет Угарте; герцог Ришельє; Тамерлан; Франклін Делано Рузвельт та ін.

Менш обдаровані політики – сполучають у собі єдність двох елементів влади. Прикладами можуть бути М. С. Горбачов (інтерес і воля), Л. П. Берія (інтерес і сила), російський імператор Микола I (воля і сила).

Люди, не здатні здійснювати владу, – мають у наявності лише один елемент із структури влади. Прикладом може бути Л. Д. Троцький (інтерес).

Усе вищезазначене належить до так званої політичної влади, тобто влади як здатності суб'єктів політичної діяльності нав'язувати свою волю масам.

Об'єкт влади – це особа, що відчуває на собі владний вплив і кориться йому.

Вплив суб'єкта влади на її об'єкт забезпечується за допомогою відповідних ресурсів.

Ресурси влади – це ті засоби, за допомогою яких забезпечується вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Ресурси влади можуть бути утилітарними, примусовими та нормативними.

Утилітарні ресурси – це матеріальні та інші соціальні блага, що пов'язані з повсякденними інтересами людей (гроші).

Примусові ресурси – це заходи кримінального та адміністративного впливу (вони ототожнюються з насильством).

Нормативні ресурси – це заходи впливу на внутрішній світ людини, ціннісні орієнтації та норми поведінки людини. Нормативні ресурси зазвичай забезпечуються за рахунок знань.

Насильство, гроші та знання становлять найвідомішу тріаду ресурсів влади.

При цьому знання займає найвищий щабель серед ресурсів влади, адже знаючи (володіючи певною інформацією) можна змусити об'єкт влади абсолютно щиро виконувати волю суб'єкта влади.

Поняття і ознаки державної влади

Існує декілька різновидів влади: сімейна, корпоративна, політична тощо.

Політична влада означає здатність і можливість суб'єкта політичної діяльності нав'язувати свою волю об'єкту політики.

Різновидами політичної влади є влада партійна і влада державна.

Державна влада – здатність держави нав'язувати свою волю громадянам країни.

Це визначення можна вивести з визначення самої влади.

Для державної влади притаманними є певні ознаки, що відрізняють її від інших різновидів політичної влади.

1. Державна влада має **публічний** характер: вона є загальною для усього суспільства, поширюється на всіх його членів.

2. Державна влада є **універсальною**. Вона забезпечує вплив на найширший спектр суспільних відносин. Це випливає з того широкого кола внутрішніх і зовнішніх функцій, які покладено на державу. Усі інші види влади зачіпають більш вузьке коло суспільних відносин.

3. Державна влада характеризується **багатоманітністю ресурсів**, які вона використовує, та засобів, на які вона спирається. Йдеться, зокрема, про економічні, силові, соціальні, інформаційні ресурси державної влади та про засоби примусу, переконання, рекомендації, стимулювання тощо.

4. Для здійснення державної влади як влади найбільш організованої необхідною є розгалужена, складна ієрархічна система органів та установ, що входять до **державного механізму**. Діяльність саме цих органів забезпечує

цілеспрямованість, упорядкованість та координованість діяльності державного механізму.

5. Державна влада є владою **територіальною** – вона виникає, існує, функціонує та здійснюється в межах чітко окресленої законом території.

6. Одна з принципових ознак державної влади – її **суверенність**. Ця влада вирізняється своїм верховенством на певній території і незалежністю у зовнішніх відносинах.

7. У **часі** державна влада діє безперервно і постійно.

Методи здійснення державної влади. Державний режим.

Методами здійснення державної влади називаються ті прийоми, за допомогою яких держава нав'язує свою волю громадянам країни.

Арсенал методів здійснення державної влади є досить різноманітним. Традиційно теорія держави і права виділяє два методи здійснення державної влади: переконання і примус. Поєднуючись певним чином, вони супроводжують державу впродовж усього її шляху. Сьогодні до зазначених методів додається метод морального і матеріального стимулювання. Їх використання дозволяє державним органам впливати на інтереси людей і тим самим підкорювати їх своїй волі.

Переконання – це метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в нього поглядів і уяв, заснованих на глибокому розумінні сутності державної влади, її цілей і функцій.

Переконання має місце там, де особа, що піддається переконанню, внутрішньо погоджується з протилежними доводами, тобто коли особа подумки відзначає, що опонент правий.

Переконувати – означає схилити суб'єктів до певної діяльності, що відповідала б їх волевиявленню, без силового тиску, розширюючи свободу вибору. Переконання є можливим за допомогою таких юридичних засобів, як суб'єктивні

права, законні інтереси, пільги тощо. Переконання базується на зацікавленості, доказах законності та доцільності свідомої поведінки, що відповідала б нормам права і використовувалась як основний метод.

До важливих форм переконання належать правовиховна робота, обговорення законопроектів. У цьому сенсі великого значення набувають преамбули нормативних актів, що обґрунтовують цілі та завдання їх прийняття.

Стимулювання – це спонукання до певних дій, яким одночасно задовольняються інтереси суб'єкта влади.

Примус державної влади здійснюється в рамках так званого державного примусу.

Державний примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу з метою примусити її діяти з волі пануючого суб'єкта, в інтересах держави.

Примушувати – означає схиляти людей до певної діяльності шляхом силового тиску (всупереч волі об'єктів влади), обмежуючи свободу їх вибору.

Державний примус буває двох типів:

Правовий примус – державний примус, вид і міра якого чітко визначені правовими нормами і який застосовується в процесуальних формах (чітких процедурах).

Для державно-правового примусу характерні такі ознаки:

- 1) це більш жорсткий метод впливу на суб'єктів;
- 2) він є другорядним, тобто застосовується вже після переконання;
- 3) він реалізується у особливій процесуальній формі, що встановлюється в праві.
- 4) є не самоціллю, а засобом виправлення і перевиховання, тобто містить ознаки переконання правопорушника та інших членів суспільства у необхідності виконувати правові розпорядження.

Прикладом державно-правового примусу є кримінальна відповідальність за скоєння навмисного вбивства.

На відміну від правового примусу **неправовий** примус є формою державного свавілля.

Розрізняється два різновиди неправового примусу: прямий і завуальований.

Завуальований неправовий примус полягає у тому, що діяльність опозиційних сил ускладнюється внаслідок різних причин організаційного, морального, а іноді і правового характеру.

В умовах **прямого** неправового примусу державна влада взагалі не обмежується правом і спирається на методи відкритого терору.

Сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється державна влада (тобто методів здійснення державної влади), утворює категорію **державного режиму**.

Залежно від того, який метод домінує, всі державні режими можна поділити на лібертарні (домінують методи переконання), біхевіористичні (домінують методи стимулювання), консервативні (домінує правовий державний примус) і терористичні (домінує неправовий державний примус, тобто державне свавілля).

Лібертаризм передбачає невтручання держави у громадянські справи (насамперед, в економіку) і єдиним методом її впливу на суспільство може бути лише переконання.

Біхевіористичний режим передбачає певне втручання держави у справи суспільства за допомогою стимулювальних методів. Цей термін має своє “історичне” коріння. Річ у тім, що **біхевіоризм** – це напрямок у американській психології та соціології, що пропонує не цікавитися внутрішнім станом людини, а досліджувати зовнішні стимули та зворотні реакції. Така постановка питання повинна була допомогти соціальним наукам подолати свою “гуманітарну обмеженість” і стати більш точною.

Консервативний режим спирається на традиції і для їх забезпечення дуже часто використовує державний примус. Однак в його умовах повага до традицій певним чином стає повагою до закону, а тому домінує правовий державний примус.

Терористичний режим передбачає певну відмову від традицій та права. Характерна для нього боротьба з супротивниками методами державного терору призводить до певного державного свавілля, тобто неправового державного примусу.

3.2. Основа державної влади

Економічна, соціальна і морально-ідеологічна основа державної влади

Як і будь-який інший різновид влади, державна влада не може існувати без опори на економічне та соціальне підґрунтя. Зазначене підґрунтя є основою державної влади.

Умовно ця основа може бути економічною, соціальною та морально-ідеологічною.

Щодо соціальної основи державної влади, то саме вона забезпечує її стійкість. Державна влада функціонує у суспільстві, що поділяється на різні класи та інші соціальні спільноти з найрізноманітнішими інтересами. Без сильної та активно функціонуючої державної влади вони можуть розірвати суспільство на шматки.

Щоб цього не сталося, держава шукає підтримки у *різних верств населення*. Саме вони утворюють **соціальну** основу державної влади.

Аналізуючи економічну основу, слід зазначити, що державна влада насамперед заснована на владі економічній, адже в ній у концентрованому вигляді зосереджені економічні інтереси та потреби владного суб'єкта.

Економічною основою державної влади є майно, що знаходиться в державній власності: національний дохід, валютний резерв, податки тощо.

При цьому державна влада не лише спирається на зазначений економічний фундамент, а й охороняє існуючі форми власності, забезпечує порядок і сталість економічних відносин, захищає їх від свавілля та анархії.

Проте ці кроки державної влади можуть бути невдалими, якщо в суспільстві немає довіри до держави.

Зазначена довіра може існувати лише за умови наявності певної **морально-ідеологічної** основи державної влади, тобто тих уяв у суспільстві про державну владу як зразково моральну, навіть якщо це не відповідає дійсності.

Ця основа забезпечується пануючою в суспільстві ідеологією.

Державна влада й ідеологія

Державна влада, що спирається лише на насильство і примус, не міцна і недовговічна. Тому вона об'єктивно потребує ідеології.

Ідеологія – система ідей, тісно пов'язаних з інтересом пануючого суб'єкта.

Є два головних види ідеологій:

Релігійна – заснована на релігійних вченнях і міфах (іслам в Ірані й Афганістані; синтоїзм у Японії).

Світська – заснована на пануючих у суспільстві теоріях і спрямована на досягнення певних міфічних ідеалів (світле комуністичне майбутнє, Велика Американська Мрія).

Вимога відмови від ідеології (**деідеологізація**) як перепони на шляху до раціонально-прагматичної поведінки, яка орієнтована на реальні інтереси та достовірні факти, а не на цінності та утопічні прожекти, є неприпустимою. Річ у тім, що концепція деідеологізації сама страждає утопізмом, адже відмова від ідеології може бути лише частково умовною. Найчастіше мова фактично йде про відмову від однієї ідеології на користь іншої, що ледь-ледь стала модною.

Так, відмова від комуністичної ідеології на пострадянському просторі привела до формування там ідеології преклоніння перед цінностями Заходу – вільною

конкуренцією та ринком без державного втручання тощо. Умовно цю ідеологію можна назвати ідеологією західнізму.

Ця ідеологія також має свій ідеологічний апарат.

3.3. Легітимність державної влади

Легітимність і легальність державної влади

Будь-яка влада поєднує у собі два начала – примушування до дій та узаконення права на таке примушування – легітимність.

Термін „легітимність” виник на початку XIX століття у Франції для характеристики державної влади як влади законної. Проте впродовж тривалого часу обсяг змісту цього терміна значно розширився. Легітимність стала означати не тільки законність походження та способу отримання влади, а й такий стан влади, коли громадяни (піддані) держави визнають (згодні, переконані) право зазначеної влади вказувати їм той чи інший спосіб поведінки. З зазначеного також випливало, що існуючі державні інститути принаймні були не гіршими, ніж будь-які інші можливі інститути, і тому їм слід коритися.

Сучасне розуміння легітимності поєднало не лише моральний момент легітимності (переживання людей з приводу дії інститутів державної влади), а й законність формування зазначених органів, тобто їх утворення відповідно до процедури, передбаченої правовими нормами.

Легітимність – це прийняття населенням країни законної влади, а також визнання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підкорятися.

Є три класифікації форм легітимності: за мотивами підпорядкування владі, за організаторами та за визнанням.

Так, за мотивами підпорядкування владі легітимність може бути традиційною, легальною або харизматичною. За організаторами – народною, зовнішньою та внутрішньою. За визнанням – ліберально-демократичною та прагматичною.

Ліберально-демократична форма легітимності полягає у визнанні влади, що сформувалася в результаті демократичних процедур.

Прагматична форма легітимності надає перевагу владі не стільки виборній, скільки здатній оволодіти складною ситуацією і підтримати суспільний порядок.

Народна легітимність – це визнання суспільством правомочності правлячої еліти, що може бути закріпленою як ідеологією чи традиціями, так і конституцією й виборами.

Зовнішня легітимність – це визнання державної влади окремої країни з боку інших держав, міжнародних організацій та тих впливових верств, що формують міжнародну суспільну думку.

Внутрішня легітимність, або легітимність для себе, – це те коло уявлень, яким держава виправдовує свою владу та заходи для її утримання.

Традиційна легітимність виникає завдяки звичаям, звичці коритися владі, вірі у непорушність та святість здавна існуючих порядків. Традиційне панування характерне для монархії. Суттєва сила традиції приводить до того, що люди знову і знову відновлюють відносини влади і підпорядкування впродовж багатьох поколінь. За своєю мотивацією традиційна легітимність багато у чому подібна до відносин у патріархальній родині, що заснована на безперечній покорі старшим та на особистому, неофіційному характері взаємовідносин. Влада традицій є такою, що коли лідери порушують її, вони можуть втратити легітимність в очах народних мас. У цьому сенсі державна влада жорстко обмежена тією ж традицією, що і надає їй легітимності. Традиційна легітимність відрізняється особливою стійкістю. Тому, як вважають, для стабільності демократії корисним є збереження спадкоємного монарха, що підкріплює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

Легальна, або раціонально-правова, легітимність заснована на добровільному визнанні встановлених правових норм, спрямованих на врегулювання відносин влади-підпорядкування. Найбільш розвиненим типом цієї

форми легітимності є конституційна держава, в якій неупереджені норми чітко визначають правила її функціонування. З іншого боку, ці норми є відкритими для змін, для чого існують встановлені законом процедури. В системах подібної форми влада держави легітимізується своєрідним „царством закону” і для обґрунтування своєї влади правлячі верстви зазвичай звертаються до чинного законодавства (Конституції).

Харизматична легітимність заснована на вірі народу в надзвичайні якості керівника, якими він наділений Богом, тобто віра у його харизму. Тому він іноді навіть обожнюється, створюється культ його особи. Харизматична влада є відносно нестабільною порівняно з традиційною або легальною. Харизма міцно пов’язана з якостями особи, тоді як традиція і закон є фактами суспільного життя. Харизматичний спосіб легітимації часто використовується в епохи революційних змін, коли нова влада для визнання населенням не може спиратися на авторитет традицій або ж демократично виражену волю більшості. У цьому випадку свідомо культивується велич самої особи вождя, авторитет якого освячує інститути влади, сприяє їх визнанню та прийняттю населенням. Харизматична легітимність базується на емоційних, особистісних відносинах вождя і мас.

Юридичним виразом легітимності влади служить її легальність.

Легальність – нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності.

Право є найбільш найефективнішим механізмом здійснення державної влади в силу наявності лише у нього низки характерних рис:

- Відкритість, гласність використовуваних правом норм, законів.
- Різноманітність застосовуваних в рамках права санкцій, що дозволяє вибрати найдоцільніші способи регламентації суспільного життя.
- Право будує ієрархію відповідальності, чітко поділяючи права і обов’язки учасників правовідносин.

- Відносна стабільність правових норм, мала ступінь їх залежності від свавілля та власних особливостей носіїв влади.
- Достатньо жорстка фіксація у правових нормах прав та обов'язків учасників суспільних відносин, що вносить у їх діяльність необхідні для влади якості чіткості та визначеності.

Узурпація державної влади.

Нелегітимна влада визнається узурпаторською.

Узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою або групою осіб, а також присвоєння собі чужих владних повноважень.

Існує два варіанти класифікації узурпації. Перший пов'язано із способом узурпації, а другий – з її метою.

За способом узурпація виражається у терористичній та ненасильницькій формі.

Щодо класифікації *за метою встановлення*, то узурпація може бути деструктивною і конструктивною.

Терористична форма передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади.

Як приклад, можна навести ситуацію в Чилі, де 11 вересня 1973 року в умовах гострої соціально-політичної кризи стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями почувалася рука висококваліфікованого військового фахівця, що методично і холоднокривно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовилися підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити усі свої навички. Зокрема, авіація

продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого глави заколоту.

У ході цих бойових дій було вбито конституційно обраного президента Чилі Сальвадоре Альєнде, заарештовано або знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з генералом Аугусто Піночетом Угарте.

На відміну від терористичної, **ненасильницька** форма узурпації виражається у присвоєнні чужих владних повноважень.

У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що погляди, які пропагують його прихід до влади як законний, без будь-якого натяку на узурпацію, на нашу думку, не відповідають дійсності. Так, звісно, НСДАП на виборах 1932 року отримала 230 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів. Однак це нічого не доводить, адже лідерами партії, окрім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців, зараз сказати важко. Проте, той факт, що призначення, під тиском провідних підприємців Німеччини, рейхспрезидентом П. фон Гінденбургом А. Гітлера рейхсканцлером виявилось вдалим, не викликає сумнівів. За часів виконання останнім обов'язків голови уряду в Німеччині було ліквідовано безробіття, підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, було запроваджено класовий мир між працею та капіталом, якісна освіта стала доступною. Цілеспрямована політика сприяння материнству та дитинству виражалася у таких заходах як шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання їм найкращих санаторіїв у мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо. Проте після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв собі повноваження рейхспрезидента, оголосивши себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже у 1934 році відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо (див. приклад 5.6.). Її прикладом

також є „військова революція” травня 1961 року в Республіці Корея на чолі з Пак Чжон Хі. Хунта ввела військовий стан, розпустила Національні Збори, закрила багато газет та журналів. Країною стала управляти Вища рада державної реконструкції, що складалася з 32 офіцерів. Пак Чжон Хі вважав, що економічний добробут в умовах Азії є можливим лише на базі тоталітаризму з його обмеженням демократичних засад на користь економічному розвитку. Саме тому він розправився з опозицією, частину представників якої розстріляли, а близько 20 тисяч кинули до в'язниці⁵.

На відміну від деструктивної, **конструктивна** узурпація є менш відомою. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури тощо. Прикладом конструктивної узурпації є „революція гвоздик” квітня 1974 року в Португалії, яка усунула від влади генерала М. Каетану. Переворот провели молоді офіцери з „Руху збройних сил”. В результаті сили безпеки були нейтралізовані, а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телефон та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону вийшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували їм у дула гвинтівок гвоздики. Ввечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав з Португалії. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 року.

⁵ Вагман И.Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И.Я., Вукина Н.В., Мирошникова В.В. – Харьков: Фолио, 2003. – С. 364.

ТЕМА 2. ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ

ЛЕКЦІЯ 4. Функції держави

План

1. Завдання і функції держави.
2. Внутрішні та зовнішні функції держави.
3. Форми і методи реалізації функцій держави.

4.1. Завдання і функції держави

Цілі і завдання держави.

Кожна держава задля власного свідомого існування ставить перед собою певну мету. Так, метою радянської держави була побудова комуністичного суспільства. Метою соціально-правової держави – максимальне задоволення потреб громадян країни, реалізація їхніх соціально-економічних інтересів.

Мета держави – це той бажаний результат, якого вона прагне досягти.

Для реалізації зазначеної мети держава повинна вирішити певні завдання. Так, радянська держава задля побудови комуністичного суспільства вважала за потрібне вирішити таке завдання як знищення опору „експлуататорських” класів: буржуазії, дворянства, інтелігенції, заможних селян тощо.

Завдання держави – це та робота, що потребує виконання задля реалізації мети держави.

Цілком справедливо, що розрізняються завдання-ідеали (стратегічні завдання, що є кінцевим результатом розвитку держави, хоча й досить віддаленим) і завдання-засоби (тактичні завдання, що діють протягом певного історичного відрізка часу). До *тактичних* завдань належать:

- *Деструктивні* (рушійні) – спрямовані на усунення старого, традиційного суспільства.
- *Конструктивні* (творчі) – спрямовані на створення нового, відмінного від існуючого в даний момент, суспільства.
- *Стабілізуючі* – передбачають збереження існуючого суспільства, досягнення стійкого стану тих відносин, що вже склалися у суспільстві.

Стратегічні завдання поділяються за сферами дії на:

- *Політичні* – відповідають за організацію і функціонування політико-правової сфери.
- *Соціальні* – характеризують становище різних соціальних груп у суспільстві.
- *Економічні* – відносяться до організації господарського життя суспільства (розвитку продуктивних сил та виробничих відносин).
- *Національні* – аналізують взаємовідносини націй та народностей всередині країни.
- *Міжнародні* – висвітлюють зв'язки держави з іншими країнами.
- *Ідеологічні* (культурні) – висвітлюють проблеми загальної грамотності та ідейних позицій населення.

Загальна характеристика функцій держави.

Для реалізації зазначених стратегічних та тактичних завдань держава наділяється відповідними функціями.

Функції держави – це основні напрямки її діяльності.

Торкаючись проблеми співвідношення понять „функція держави” і „завдання держави”, слід зазначити, що поняття „завдання держави” і „функції держави” є неподільними. Невипадково відповідність завданням держави складає суттєву ознаку категорії функцій держави, причому навіть оформлення низки завдань та функцій співпадають або майже співпадають.

Постановка перед державою та суспільством певних завдань породжує необхідність реалізації відповідних функцій, так як без зазначеної реалізації завдання держави не будуть виконані. Визначальними у співвідношенні завдань і функцій виступають перші, а не другі. Функції держави – це, звісно, не її завдання, хоча і пов'язані з останніми і навіть іноді залежать від них. Однак при всій своїй значущості завдання не є першоосновою для розвитку держави та її функцій, так як самі походять з економічних та політичних потреб суспільства, визначаються закономірностями їх розвитку і залежать від національно-історичної та іншої специфіки кожної держави.

Таким чином, завдання включає у себе, з одного боку, необхідність досягнення певної мети відповідного характеру, а з іншого – необхідність певного виду діяльності. Функції держави залежать від її завдань, так як останні зумовлюють саме існування функцій, визначають їх зміст, впливають на форми і методи їхньої реалізації.

Проблема взаємозв'язку функцій та завдань держави на певних етапах її існування вирішується стосовно як внутрішніх, так і зовнішніх функцій, адже історичні причини їх виникнення – породжені відповідно внутрішніми об'єктивними законами розвитку держави або зовнішніми умовами. І в різні історичні періоди те чи інше завдання могло вирішуватись шляхом реалізації декількох функцій держави і, навпаки, одна функція могла бути розрахована на досягнення низки завдань.

Існують декілька підстав для класифікації функцій держави. Так, *залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави*, виділяються постійні та тимчасові функції. *За соціальним змістом державної діяльності*, функції поділяються на загально-соціальні та класові. Досить цікавим є поділ функцій за ознакою *відповідності конкретної діяльності держави її стратегічним завданням на відкриті*, що визнаються публічно та свідомо реалізуються і *латентні*, що

виникають всупереч стратегічним завданням держави, а іноді й незалежно від її бажання та всупереч останньому.

Однак найпоширенішою класифікацією державних функцій є їх поділ за сферою дії на внутрішні та зовнішні. Виділяють також глобальні функції держави.

4.2. Внутрішні і зовнішні функції держави

Внутрішні функції держави.

Внутрішні функції держави спрямовані всередину країни і забезпечують її внутрішню політику.

До внутрішніх функцій держави належить політична, економічна, соціальна, екологічна, охоронна та культурно-освітня.

Політична функція передбачає розробку внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення політичної стабільності, ефективне здійснення владних повноважень тощо.

Економічна функція – це сукупність однорідних напрямків діяльності держави в сфері регулювання розвитку економіки країни в оптимальному режимі.

Завданням держави в економічній сфері є потреба знайти оптимальну міру і найефективніші форми державного регулювання економіки, які, не руйнуючи її ринкової природи, водночас забезпечували її максимальну соціальну ефективність.

Економічна функція держави складається з наступних основних напрямків:

- 1) Фінанси.
- 2) Оподаткування.
- 3) Валютне регулювання.
- 4) Регулювання питань власності.
- 5) Регулювання підприємництва.

Економічна функція держави передбачає втручання держави у економічну сферу. Таке втручання може бути як постійним і директивним (воно існувало,

наприклад, в СРСР), так і разовим (наприклад, в США за часів “Нового курсу” Ф.Д. Рузвельта). Тобто держава виступає як своєрідний підприємець, що координує економічний процес.

Соціальна функція держави полягає у створенні умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини шляхом гарантування певного обсягу благ за рахунок держави. До соціальної функції держави належить визначення основних напрямків соціальної політики, що потребує організації соціального життя, створює рівновагу та стабільність соціальних сил. В Україні соціальну політику становлять: регулювання ринку праці та зайнятості населення, у тому числі демографічна та міграційна політика; регулювання трудових відносин, у тому числі охорона праці і кадрова політика; регулювання системи оплати праці та доходів населення; організація системи соціального забезпечення населення (соціальне страхування, пенсійне забезпечення, соціальна та адресна допомога, соціальний захист окремих категорій громадян тощо); гуманітарна політика (освіта, наука, охорона здоров'я, культура, спорт, відпочинок, туризм); житлова політика тощо.

Екологічна функція полягає у забезпеченні екологічного благополуччя громадян, їхньої екологічної безпеки, охороні навколишнього природного середовища, адже останнє є ареалом існування людства. Воно досить давно охороняється державою. Прикладом такої охорони є боротьба з браконьєрством. Охороняючи фауну (тобто тваринний світ), держава завжди боролася з браконьєрами. Як зразок, можна навести приклад Робін Гуда. За легендами це був розбійник, який грабував багатих, щоб роздати майно бідним. З точки ж зору закону він був бандитом (організація банди для систематичної злочинної діяльності), розбійником (неодноразові збройні пограбування) та, насамперед, браконьєром, адже саме з цього розпочався конфлікт Робін Гуда з ноттингемським шерифом, коли розбійник почав полювати на оленів у Шервудському лісі. Щодо флори (рослинного світу), то в Західній Європі функція держави стосовно її охорони існує з XV століття, коли в Європі починають зникати європейські ліси. Це була перша в

писаній історії екологічна катастрофа. Саме з цього періоду починає діяти жорстоке законодавство, яке передбачало покарання за незаконну порубку лісу. До речі, саме з цього періоду в Західній Європі люди перестають митися, з'являються забобони щодо води (якщо миєшся, то обов'язково захворієш тощо) і починає розвиватися парфумерна промисловість.

Охоронна функція – це функція охорони прав і свобод громадян, усіх форм власності, правопорядку. Вона полягає у визнанні, законодавчому закріпленні і державній гарантованості зазначених цінностей. Так, охорона форм власності означає, що держава охороняє і захищає форми власності. На жаль, в Україні в пострадянський період до приватної власності ставились з недовірою. Характерним може бути приклад, коли з чужої присадибної ділянки “збирали врожай” не її власники. Заяви до міліції не до чого не приводили, більше того: звинувачували самих власників у жадібності. В той же час, наприклад, в США фермер, який вбиває такого “збирача врожаю” або постовий, який захищає федеральну власність є у своєму праві, адже право власності є недоторканим і священним. Недаремно його проголосили природним правом ще мислителі Нового Часу. Щодо охорони правопорядку, то держава охороняє його за допомогою спеціальних органів поліції.

Культурно-освітня функція – це, переважно, фінансова та організаційна підтримка науково-дослідної діяльності, створення і забезпечення умов для задоволення культурних потреб людей, надання можливості загальної освіти, забезпечення високої якості освіти. Культурно-освітня функція реалізується у наступних напрямках:

- 1) Консолідація нації та розвиток її національної свідомості.
- 2) Сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів та національних меншин.
- 3) Організація освіти.
- 4) Сприяння розвитку культури, науки і техніки.
- 5) Охорона культурної спадщини.

Активна увага держави до питань освіти і виховання, на нашу думку, зумовлено піклуванням про майбутнє. Мабуть саме тому у багатьох державах отримання середньої освіти є не лише правом, а й обов'язком громадян.

Зовнішні функції держави.

На відміну від внутрішніх функцій, зовнішні функції забезпечують зовнішню політику держави, а тому спрямовані за межі країни.

Виділяють зовнішньополітичні, зовнішньоекономічні та глобальні функції.

До зовнішньополітичних належать такі функції як військова, дипломатична та гуманітарна. До зовнішньоекономічних – взаємовигідна торгівля з іншими країнами та регулювання митної справи. Глобальними визнаються ті функції, що мають загально-планетарний характер і стосуються інтересів усіх країн.

Військова функція полягає у тому, що лише держава організує захист країни від нападів ззовні, оголошує війну та веде загарбницькі війни. Слід мати на увазі, що історично військова функція була першою з зовнішніх функцій держави. Сучасне розуміння цієї функції ототожнює її з функцією оборони, що спрямована на забезпечення військової безпеки, захисту суверенітету та територіальної цілісності держави шляхом підтримки високого рівня збройних сил країни. Крім того, функція оборони полягає у організації боротьби проти підривної діяльності іноземних держав.

Дипломатична функція – це встановлення та підтримка дипломатичних відносин з іншими державами відповідно до світових норм та принципів міжнародного права.

Гуманітарна функція – підтримка та розвиток культурних та наукових зв'язків з іншими державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та іншими об'єктів, що мають культурну цінність; вживання заходів щодо повернення культурних цінностей усього народу, які знаходяться за кордоном.

Взаємовигідна торгівля полягає в реалізації інтересів України у сфері економіки, торгівлі, бізнесу шляхом її інтеграції у світову економіку. Іноді між державами підписуються міжнародні договори стосовно корисних копалин, технологій тощо. Наприклад, Туркменістан може поставляти в Україну газ, Азербайджан – нафту тощо. Україна ж може поставляти цим країнам літаки. Це і є взаємовигідна торгівля на основі міждержавних договорів.

Регулювання митної справи, тобто всі функції держави та органів державної влади щодо регулювання питань, пов'язаних з переміщенням товарів та транспортних засобів через державний кордон.

Колись для СРСР були характерні наступні зовнішні функції: всебічна допомога соціалістичним країнам та підтримка національно-визвольного руху.

Всебічна допомога соціалістичним країнам. Це могла бути як мирна допомога (майже безкоштовна нафта й газ), так і не зовсім мирна. У 1968 році Чехословаччина вирішила, що їй досить соціалізму. КПЧ почало проводити політику, яка згодом отримала назву “соціалізму з людським обличчям”. СРСР “допоміг” ЧССР зрозуміти свою помилку за допомогою танків. Заради справедливості слід зазначити, що, крім СРСР, в цій “допомозі” прийняли участь ГДР, Польща, Угорщина та Болгарія.

Підтримка національно-визвольного руху. Ця підтримка була різноманітною. Насамперед, це – допомога різним організаціям, яких згодом навіть в СРСР назвуть терористичними. Якщо ж такий рух перемагав, то СРСР допомагав йому будувати “світле майбутнє” (навіть якщо це – не комунізм). Якщо ж національно-визвольний рух своєю метою ставив комуністичне майбутнє, то допомога і підтримка його була всебічною. Класичним прикладом цього був досвід Куби.

З появою СНД з'явилися нові зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні функції: створення оборонних союзів, створення і реалізація економічного союзу тощо.

Глобальні функції держави.

Наявність глобальних функцій практично усуває різницю між внутрішніми та зовнішніми функціями. Вони спрямовані на вирішення глобальних проблем людства.

До глобальних функцій держави належать:

1) *Функція захисту прав і свобод людства.* Це пов'язане з тим положенням, що будь-які порушення прав людини не є внутрішньою справою держави.

2) *Функція співробітництва з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем* полягає у пошуку та знаходженні взаємно-прийнятних вирішень проблем, які стосуються інтересів народу і всього людства в цілому і потребують міжнародного реагування на перебої в демографічній, сировинній, енергетичній та інших сферах.

3) *Функція попередження екологічних катастроф та ліквідація їх наслідків.* Зазначена функція є особливо актуальною для України, де відбулися низка екологічних катастроф, серед яких найвідомішими були: Чорнобильська катастрофа 1986 року та дощі з талію в м. Чернівці у 1989 році. Спільна діяльність багатьох держав у напрямку ліквідації Чорнобильської проблеми є однією з функцій держав світу.

4) *Функція співробітництва у сфері освоєння космосу.* Зазначена функція реалізована активною участю держав у космічних польотах супутників на Марс, створення Міжнародної космічної станції тощо.

5) *Інформаційна функція* – участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами.

6) *Функція підтримання світового порядку* полягає у збереженні миру, попередженні ядерної війни, роззброєнні, ліквідації ядерної зброї, а також співробітництві з іншими державами у боротьбі з організованою злочинністю,

тероризмом і в регулюванні міжнародних конфліктів. Іноді вона виражається у посиленні військових миротворців.

4.3. Форми і методи реалізації функцій держави

Загальна характеристика форм і методів діяльності держави.

Функції держави реалізуються у конкретних діях, що вчиняють суб'єкти державної влади. Ці дії є досить різноманітними і можуть бути зведені у більш-менш однорідні групи. Зовні практичне вираження діяльності держави з приводу реалізації своїх функцій отримало назву **форм реалізації державної влади**.

Держава повинна виконувати свої функції у властивих їй формах, застосовуючи у своїй діяльності різні методи.

Форми реалізації функцій держави – це діяльність конкретних державних органів з приводу реалізації функцій держави.

Форми реалізації функцій держави, *залежно від того, наскільки в управлінні використовуються правові механізми*, можна поділити на правові, договірні та організаційні.

Методи здійснення функцій держави різноманітні. Так, для реалізації економічної функції потрібною стає низка конкретних економічних методів – прогнозування, планування, пільгове кредитування та інвестування, державні субсидії, захист споживачів тощо.

Загалом же у своїй діяльності держава використовує методи переконання, стимулювання і примусу.

Примус завжди був повинен забезпечити виконання правил поведінки шляхом певних заходів (запобігання, відповідальності тощо). **Примус** – це такий метод, за якого бажана поведінка забезпечується можливістю застосування сили або погрози її застосування. Економічні методи примусу – це методи непрямого впливу на об'єкт (високі податкові ставки тощо). Як правило ж, примус відбувається шляхом

застосування до правопорушників законних заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою іншим суб'єктам.

Переконання являє собою такий метод здійснення функцій, коли суб'єкт впливає на суспільну та індивідуальну свідомість, сприяє його формуванню у формі обґрунтування, пояснення, обговорення, демонстрації певного прикладу, правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів тощо. Саме серед економічних методів переконання виділяють прогнозування, планування та інвестування. Поряд з цим держава широко використовує пропаганду та ідеологію з метою роз'яснення важливості поставлених перед нею завдань, перспективи їх вирішення, засоби досягнення.

Стимулювання – це спонукання до дій. Стимули можуть бути матеріальними та моральними. Як правило, стимулювання здійснюється шляхом надання різних пільг та нагород колективам і особам, що не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з ними, показують високу якість у роботі тощо.

Правова форма реалізації функцій держави.

Правова форма реалізації функцій держави – це однорідна за своїми зовнішніми ознаками (характеру та юридичним наслідкам) діяльність державних органів, що пов'язана з виданням юридичних актів.

В правових формах відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави діяти при виконанні своїх функцій на основі права й у рамках закону. Крім того, вони вказують, як державні органи та посадові особи працюють, які юридичні дії вчиняють. Як правило, правові форми визначаються природою суб'єкту державної влади та його компетенцією у сфері реалізації державно-владних повноважень.

До правових форм реалізації функцій держави належить правотворча і правозастосовча діяльність, котра, у свою чергу, поділяється на оперативно-виконавчу та правоохоронну.

Правотворча діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом видання нормативно-правових актів, видання та санкціонування, зміни чи відміни правових норм. Без правотворчої діяльності реалізація низки функцій держави є неможливою. Так, наприклад, досить ускладненою уявляється реалізація соціальної функцій держави без кодифікованого соціального законодавства.

Правозастосовча діяльність – це діяльність державних органів з приводу виконання законів та підзаконних нормативних актів шляхом видання актів застосування права.

Оперативно-виконавча діяльність являє собою пов'язану з повсякденним вирішенням різноманітних питань управління справами суспільства владну, творчу виконавчо-розпорядницьку роботу державних органів з приводу реалізації функцій держави шляхом видання актів застосування норм права, які є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Правоохоронна діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів з приводу охорони норм права від порушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав та забезпечення покладених на них юридичних обов'язків.

Договірна форма реалізації функцій держави.

Сьогодні зростає роль договірної форми реалізації функцій держави.

В умовах **договірної** форми реалізації функцій держави *мова йде* не лише про удосконалення та розповсюдження дії договорів як юридичної форми господарсько-економічних відносин, а й *про те, що договір може і повинен бути покладено в основу правового регулювання як політичних, так і управлінських відносин*. В основі демократичної, соціальної, правової держави знаходиться взаємна угода (договір)

громадян, консенсус, що виражається у конституюванні, визнанні та підтримці державної влади.

У принципі проблема договірних відносин у державному управлінні пов'язана з його децентралізацією. Якщо говорить про загальні тенденції розвитку державного управління, то воно полягає у тому, що розпорядницькі засоби зазвичай поступаються договірним засобам, а однобічне державно-владне рішення все більшою мірою поєднується з договірними формами взаємовідносин. Результатом такого поєднання стає поява так званих адміністративних договорів.

Існує низка аргументів на користь їхнього широкого застосування.

1) Застосування договору спрощує відносини між його сторонами, надає можливість безпосередньо звертатися одне до одного з питань його виконання, а органу, що зацікавлений у дотриманні договору, – безпосередньо приводити у рух чинники, що сприяють його виконанню.

2) Це є можливістю особливо точного регулювання договором відносин між сторонами і встановлення точної регламентації тих питань, у яких зацікавлений хоча б один з учасників цих відносин. Водночас адміністративний акт саме в силу своєї однобічності (так як виходить виключно від органу, що його видав) не дає достатньо гарантій повного і всебічного врахування інтересів іншої сторони.

3) Діяльність у формі договору в результаті створення кращих можливостей контролю за роботою органу управління ефективно сприяє інтенсифікації відповідної діяльності.

4) Договірна форма може запровадити істотний внесок у розширення гласності, демократизації державного управління.

Сторонами адміністративного договору є орган державного управління та громадська організація. Предмет договору – управлінські відносини, тобто такі, що закріплюють управлінську компетенцію органів держави. Відповідальність сторін діє за інстанціями. Так, для органу державного управління такою інстанцією є орган, що знаходиться вище (так, районна державна адміністрація відповідає перед

обласною державною адміністрацією). Щодо іншої сторони, то правління громадської організації, яке фактично укладає адміністративний договір, є відповідальною перед загальними зборами членів цієї організації.

Організаційна форма реалізації функцій держави.

Правова і договірна форми не вичерпують усіх форм здійснення державної влади. Поряд з ними широко використовуються різні неправовові форми, які зазвичай називаються організаційною діяльністю держави.

Організаційна форма реалізації функцій держави полягає у однорідній за зовнішніми ознаками діяльності держави, яка не пов'язана з виданням юридичних актів, а тому не тягне за собою юридичних наслідків.

Проте це не означає, що організаційна діяльність не регулюється правом, адже будь-які її форми так чи інакше реалізуються в межах певного правового врегулювання, на основі виконання вимог законності.

Виділяються організаційно-регламентуюча, організаційно-господарська та організаційно-ідеологічна діяльність.

Організаційно-регламентуюча діяльність – це оперативна поточна організаційна робота з приводу вирішення тих чи інших конкретно-політичних завдань, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму (кадрова робота, підготовка документів тощо).

Організаційно-господарська діяльність – це оперативно-технічна, поточна господарська робота (економічне обґрунтування, контрольно-ревізійна діяльність, бухгалтерський облік, статистика, організація постачання, збуту тощо) з приводу матеріально-технічного забезпечення виконання різних державних функцій.

Організаційно-ідеологічна діяльність – це повсякденна оперативно-роз'яснювальна, виховна робота з приводу забезпечення виконання різних функцій держави (наприклад, роз'яснення законів та підзаконних актів, що видаються

державними органами; формування суспільної думки; робота засобів масової інформації тощо).

ЛЕКЦІЯ 5. Механізм держави

План

1. Поняття і структура механізму держави.
2. Поняття і структура апарату держави.

5.1. Поняття і структура механізму держави

Поняття механізму держави.

Для реалізації функцій держави необхідно створити певний механізм.

Зв'язок між функціями держави та її механізмом є нерозривним і прямим. Адже якщо механізм створюється саме для виконання функцій держави, то останнім у зв'язку з цим належить визначальна роль. Органи й установи держави змушені підбудовуватися до його функцій, що змінюються. Якщо, наприклад, у суспільстві беруть верх функції, що впливають із національних або класових протиріч, то після цього неминуче виходять на перший план, такі елементи механізму держави, як органи примусу і насильства.

Загалом під механізмом держави розуміється цілісна, ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ та підприємств, за допомогою яких реалізуються завдання та функції держави.

У принципі погоджуючись із зазначеним визначенням, слід мати на увазі, що як і будь-який механізм, механізм держави не є недіючим агрегатом: він якось повинен діяти. Саме тому деякі правознавці наголошують на тому, що, окрім механізму держави повинен існувати механізм функціонування держави, як

сукупності внутрішніх чинників, інститутів та засобів, що забезпечують дію складових частин держави в їх взаємозалежності⁶.

Як нам здається, не слід протиставляти між собою механізм держави і механізм функціонування держави. Річ у тім, що нефункціонуючий механізм держави є, по суті, мертвим.

Саме тому можна дати наступне визначення механізму держави.

Механізм держави – це цілісна система державних організацій чи технологій, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави.

Структура механізму держави.

Зазначене визначення, по суті, доводить, що структура механізму держави мінлива і різноманітна. Вона може розглядатися як статична (державні організації), так і динамічна (державні технології).

В даному визначенні до державних організацій відносяться державні підприємства, установи та органи.

Державні підприємства – це засновані на державній власності самостійні господарюючі статутні суб'єкти, які мають права юридичної особи та здійснюють виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку.

Державні установи – це ті державні організації, що не мають владних повноважень, але виконують загально-соціальні функції у сфері науки, охорони здоров'я, освіти, економіки тощо. До державних установ належать державні школи, лікарні тощо.

Державні органи – це державні організації, що беруть участь у здійсненні функцій держави і наділені для цього владними повноваженнями.

Державними підприємствами є загальнодержавні підприємства, що становлять економічну основу державної влади та комунальні підприємства, що знаходяться у

⁶ Див.: Общая теория права и государства: Учебник [Афанасьев В.С., Герасимов А.П., Корнев А.В. и др.]; под ред.

власності адміністративно-територіальних одиниць. Державними установами є державні школи, професійно-технічні та середні спеціальні навчальні заклади, вищі навчальні заклади, державні лікарні тощо. Державними є законодавчі, виконавчі та судові органи, що утворюють державний апарат, який складається з органів управління і органів примусу.

До **органів управління** відносяться: вищі органи держави (представницькі, глава держави, уряд) та їх структури на місцях (виконкоми, губернатори, голови адміністрації, місцеві ради народних депутатів тощо).

Державні збройні формування.

До **органів примусу** відносяться суд та державні збройні формування. Останні виконують рішення вищих органів держави, використовуючи в тому числі, методи примусу.

Правоохоронний орган – це державний орган, виконання яким однієї чи кількох головних правоохоронних функцій є основним у його діяльності, який характеризується окремим матеріально-технічним забезпеченням співробітників і до якого діючим законодавством пред'являються спеціальні вимоги і співробітники якого з метою ефективного виконання своїх обов'язків законами та підзаконними нормативними актами наділяються специфічними правами та обов'язками.

Найповніший перелік інституцій правоохоронної системи в Україні (як формальних, так і функціональних), надає Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», у ст. 2 якого прямо зазначено, що правоохоронні органи – це органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи

державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Усе це дозволяє усю палітру правоохоронних органів цілком слушно звести до трьох типів: прокуратури, внутрішніх справ та служби безпеки, що, фактично відповідають трьом основним напрямкам правоохоронної діяльності: нагляд і контроль (прокуратура), забезпечення правопорядку (поліція) і державної безпеки (органи безпеки).

Проте, здебільшого правоохоронну діяльність ототожнюють із поліцейською.

Важливим елементом державних збройних формувань є органи системи національної безпеки.

Система національної безпеки – це специфічна цілісність самостійних і взаємопов’язаних елементів, спрямована на забезпечення захисту життєво важливих прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Враховуючи той факт, що сьогодні численні міжнародні правові акти регламентують спільну діяльність держав з протидії тероризму, виявлення та передачу осіб, які вчиняють терористичні акти, забезпечення притягнення їх до відповідальності, відновлення такими діями прав і свобод громадян, розроблення та реалізацію програм та інших актів щодо попередження та припинення терористичних проявів, слід вважати тероризмом однією з загроз національній безпеці.

У зв’язку із цим, досить цікавим уявляється досвід Ізраїлю – країни, яка практично весь час свого існування веде запеклу боротьбу з тероризмом.

Щодо збройних сил, то вперше це поняття, як синонім армії, було введено до військової термінології Ф. Енгельсом у його статті до «Нової американської енциклопедії».

В законодавстві України відсутня норма, яка давала б легальне визначення означеного інституту. У зв'язку із цим, можна звернутися до двох понять: «підрозділ збройних сил іншої держави» та «військове формування».

Враховуючи той факт, що, відповідно до ст. 1 Закону України «Про оборону України», «підрозділ збройних сил іншої держави» визначається як поодинокі «військове формування іноземної держави, що має постійну чи тимчасову організацію, належить до сухопутних (наземних), морських, повітряних або спеціальних військ (сил) цієї держави, оснащене легкою зброєю чи важкою бойовою технікою, яка підпадає під дію Договору про звичайні збройні сили в Європі, перебуває під командуванням особи, відповідальної перед своєю державою і законами України за поведінку своїх підлеглих, які зобов'язані дотримуватися внутрішньої дисципліни, законів України, норм міжнародного права, та яке направляється в Україну з конкретною метою, визначеною міжнародним договором України», усю сукупність таких підрозділів можна визначити як «збройні сили».

Щодо категорії «військове формування», то, відповідно до означеної статті, ним є «створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій».

Виходячи з цього збройні сили можна дати наступне визначення:

Збройні сили – це об'єднання усіх укомплектованих військовослужбовцями військових з'єднань і частин та органів управління ними, що мають постійну чи тимчасову організацію, належить до сухопутних (наземних), морських, повітряних або спеціальних військ (сил) і призначені для оборони країни, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної

цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій, для чого оснащені легкою зброєю чи важкою бойовою технікою та перебувають під командуванням особи, відповідальної перед державою і суспільством за поведінку своїх підлеглих, які зобов'язані дотримуватися як внутрішньої дисципліни, так і відповідного законодавства.

Як правило виділяють внутрішні і зовнішні функції цього соціального інституту:

а) зовнішні – збереження недоторканності кордонів, забезпечення суверенітету держави, сприятливих умов для здійснення внутрішнього комплексу завдань, вирішення проблем, що мають загальнолюдське значення, допомога жертвам агресії, союзникам тощо;

б) внутрішні – забезпечення влади панівної соціальної групи, припинення і запобігання внутрішніх соціальних конфліктів, які загрожують розвалом державі, тобто збереження її територіальної цілісності, виховання у громадян готовності захисту своєї Батьківщини, формування навичок моральної поведінки в подальшій трудовій діяльності, морально-психологічна підготовка молоді до життєвих труднощів.

Існує декілька моделей організації збройних сил. Зокрема, можна виділити чотири типи збройних сил: а) професійні (різновид – наймані); б) армія на основі військового обов'язку (різновид військової повинності); в) міліційні (відсутні кадрові формування); г) загальне озброєння народу.

Зокрема, масовий характер має ізраїльська армія (ЦАХАЛ), де існує військова повинність, у тому числі й жінок. Втіленням масової армії військовозобов'язаного типу також були радянські збройні сили. В ЄС однією з небагатьох країн, що зберегла призовну армію подібного типу, є Австрія.

Міліційний принцип комплектування збройних сил нині існує в Швейцарській Конфедерації і передбачає загальну військову повинність. Військовозобов'язаними вважаються всі громадяни чоловічої статі, які досягли 19-річного віку і визнані придатними до служби за станом здоров'я. Призовники, які пройшли військово-лікарську комісію (ВЛК), призиваються на службу, коли їм виповнюється 20 років. Загалом, в збройних силах Швейцарської Конфедерації служить приблизно 90 % населення.

Класичним прикладом «озброєного народу» вважається Лівія у часи джаммахірії М. Каддафі.

На сьогодні ж більш ніж в 50 державах світу, включаючи США, Великобританію, Канаду, Пакистан та ін., використовують, в основному «професійну армію», військова служба у якій має характер професії.

Професійна армія характеризується перерахованими вище ознаками і низкою переваг: мобільністю, компактністю, оперативністю при вирішенні поставлених завдань, висококваліфікованим підходом до використання можливостей сучасної техніки.

5.2. Поняття і структура апарату держави

Державний орган як елемент державного апарату: поняття і ознаки.

Механізм держави часто ототожнюють з апаратом держави. Однак це представляється не зовсім вірним. *Апарат держави* – це, скоріше, сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада. Як бачимо, структура державного апарату передбачає лише державні органи; державні установи та підприємства до неї не включаються.

Державний орган – це структурно організований колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними

засобами для здійснення завдань, пов'язаних з реалізацією тієї чи іншої функції держави.

Для державного органу притаманною є низка ознак.

Орган держави – частина єдиного механізму держави, міцно зв'язаний з іншими. Пам'ятаєте, у к/ф «Втікач» з Гарісоном Фордом у головній ролі, коли його герой втікає з в'язниці, його переслідує герой Томі Лі Джонса – судовий виконавець. В цьому й полягає єдність механізму держави: суддя (судова влада) виносить вирок, а судовий виконавець (виконавча влада) його виконує.

Орган держави складається з державних службовців. Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України від 10 грудня 2015 р. «Про державну службу», **державним службовцем** визнається «громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті)…, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби». Під **посадою** розуміється «визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками».

Ефективність державної служби визначає ефективність самого державного апарату. Зокрема, як відомо, одним із принципів державної служби Сінгапуру є здатність до реформування, згідно якого державна служба Сінгапуру безперервно проводить реформи щодо поліпшення своєї діяльності. Старші посадові особи уважно стежать за тенденціями і нововведеннями в галузі державного управління, що з'являються в розвинених країнах світу, аналізують їх і впроваджують, з урахуванням політичних, економічних, соціальних параметрів країни, найбільш варті ідеї та методи. Державні службовці вищого рівня ставлять на перше місце необхідність реформування світогляду чиновників до сприйняття реформ, зацікавивши їх у змінах і в досягненні поставлених цілей. Тільки після цього можна

переходити до реформування державної служби. При цьому не слід забувати, що лише постановка цілей не дасть результатів без постійного моніторингу процесу змін.

Орган держави має внутрішню структуру: управління, відділи тощо. Наприклад, в міністерстві внутрішніх справ є управління карного розшуку, паспортний відділ тощо.

В органа держави є компетенція – владні повноваження певного змісту та обсягу. Владні повноваження означають сукупність прав і обов'язків, яка дозволяє державним органам виконувати функції держави. Згідно з Законом України від 10 грудня 2015 р. «Про державну службу» до основних обов'язків відноситься додержання Конституції України, збереження державної таємниці тощо (ст. 8). Державні службовці мають право на оплату праці залежно від посади, на безпристрасне службове розслідування, яке може довести невинуватість державного службовця тощо. Крім того, є ще безпосередні права й обов'язки: наприклад, право народного депутата на депутатський запит.

Орган держави видає обов'язкові щодо виконання правові акти і забезпечує їхнє виконання. Таким правовими актами є нормативно-правові акти (наприклад, закони) і разові правові акти (укази президента про помилування тощо).

Для здійснення своєї компетенції орган держави має свою матеріальну базу (будинки, споруди, автомобілі тощо) і фінансується з бюджету. При цьому, існує досить цікаві моделі фінансування державних органів і службовців.

Орган держави активно бере участь у реалізації функцій держави. Наприклад, Міністерство екології та природних ресурсів України здійснює екологічну функцію держави: охороняє навколишнє природне середовище, забезпечує екологічну безпеку в умовах ядерного світу тощо.

Класифікація державних органів.

Органи держави класифікуються за різними ознаками: за способом виникнення, за обсягом владних повноважень, за широтою компетенції, за способом формування, за порядком прийняття рішення і за принципом поділу влади.

При цьому *за способом виникнення* органи держави можуть бути первинними і похідними. *За обсягом владних повноважень* – вищими, центральними, місцевими і міжтериторіальними. *За широтою компетенції* – органами загальної і спеціальної компетенції. *За способом формування* – виборними (парламент) і призначуваними (уряд). *За порядком прийняття рішення* – одноосібними (президент) і колегіальними (парламент). І, нарешті, *за принципом поділу влади* органи держави поділяються на законодавчі (парламент), виконавчі (уряд), судові та главу держави.

Первинні органи виникають у порядку спадкування або обираються (представницькі органи, глава держави). Народ безпосередньо обирає органи народного представництва (парламент, Верховна Рада України тощо) або главу держави (президента). Монарх же здобуває трон, успадковуючи його безпосередньо від своїх предків.

Похідні органи створюються первинними. До похідних органів належать прокуратура, уряд тощо. Уряд в Україні (Кабінет міністрів України) формується спільно Верховною Радою України та Президентом України.

Вищі органи – державна влада загалом поширюється на територію всієї держави. Так, влада Президента України поширюється на всю територію України: його Укази мають силу на всій території нашої держави.

Центральні органи – державна влада поширюється на територію всієї держави у певній сфері. До таких органів в Україні належать міністерства, відомства, державні комітети тощо.

Місцеві органи – державна влада поширюється на певну місцевість (адміністративно-територіальну одиницю, населений пункт). Так, накази Сумської

обласної державної адміністрації є обов'язковими лише на території Сумської області.

Міжтериторіальні органи – територія, на якій здійснюються владні повноваження, не співпадає з адміністративно-територіальними одиницями (митниця, управління залізниць тощо).

Органи загальної компетенції правомочні вирішувати широке коло питань. Так, Кабінет міністрів України забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки й культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування.

Органи спеціальної компетенції спеціалізується на виконанні якоїсь однієї функції. При цьому, органи спеціальної компетенції можуть бути *керівними* (міністерства, відомства, державні комітети та ін.) та *координаційними* (координаційні ради). Наприклад, Міністерство фінансів України, що спеціалізується лише на фінансовій, ціновій, інвестиційній та податковій функції є керівним органом держави у сфері фінансів. Водночас, фінська Рада з наукової та технологічної політики виступає координаційним органом у сфері наукових досліджень і конструкторських розробок.

Інституціональне втілення поділу влади.

Принцип поділу влади – це раціональна організація державної влади в демократичній державі, при якій здійснюється гнучкий взаємоконтроль і взаємодія вищих органів держави як частин єдиної влади через систему стримувань і противаг.

Класична (американська) модель поділу влади передбачає її інституціональний розподіл на органи законодавчої, виконавчої та судової влади. При цьому, головна специфіка законодавчого органу є його зазвичай виборний характер. Базова ж особливість органу виконавчої влади є його спрямованість на

питання поточного державного управління. Щодо органу судової влади, то його основне призначення полягає у здійсненні правосуддя.

Виходячи з цього, залежно від принципу поділу влади, виділяються представницькі органи, органи державного управління та органи правосуддя.

Представницькі органи – це колективні постійні або періодично діючі виборні органи державної влади, наділені правом представляти інтереси своїх виборців.

Залежно від терміну їх повноважень вони можуть бути постійними або періодично діючими. Так, Верховна Рада СРСР була періодично діючим представницьким органом, а сучасна Верховна Рада України – постійно діючий.

Представницькі органи ще називаються органами законодавчої влади або законодавчими органами. Їх назви відображають національну специфіку тієї чи іншої країни: Верховна Рада, Федеральні збори, Конгрес, кортеси тощо. Проте найпоширенішою назвою вищих органів народного представництва став парламент.

Парламент – це загальнонаціональний представницький орган державної влади, що діє постійно і головним призначенням якого є здійснення законотворчості.

Основними функціями парламентів є законотворча, контрольна та установча.

Законотворча функція передбачає прийняття як законодавчих (закони, біллі, ордонанси, декрети, постанови), так і політико-правових (декларації, заяви, звернення) актів.

Контрольна функція – це здійснення контролю над органами державного управління та посадовими особами.

Установча функція передбачає формування спеціальних комісій та комітетів.

Існує декілька різновидів парламентів. На сьогодні найпоширенішими варіантами парламентів є або однопалатний парламент (Всекитайські збори народних представників в КНР, Державні збори в Угорщині, Народні збори в

Болгарії чи Верховна Рада в Україні) або ж двопалатний парламент (Конгрес в США, Парламент у Франції, Генеральні кортеси в Іспанії, Федеральні збори в РФ).

Зазвичай чомусь вважається, що двопалатний парламент характерний виключно для федерацій. Проте, як ми бачимо, і такі унітарні держави як Франція, Іспанія, Японія, Італія та Польща мають саме двопалатний парламент. Тобто слід мати на увазі, що кількість палат не завжди залежить від форми державного устрою. Проте, зазвичай складна форма (федеративна) веде до створення двопалатного парламенту.

Існують і інші варіанти парламентів. Так, парламент Об'єднаного королівства Великобританії та Північної Ірландії формально складається з трьох палат: Палати общин, Палати лордів та Його Величності Короля (чи Її Величності Королеви).

Органи державного управління зазвичай називаються органами виконавчої влади або виконавчими органами.

Органи державного управління – це окремі види державних органів, діяльність яких спрямована на організацію виконання законів та інших нормативних актів і здійснення державного управління.

У даному випадку під **державним управлінням** розуміється певний вид діяльності органів держави, що має виконавчий і розпорядчий характер і полягає у організуючому впливі на суспільні відносини в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах шляхом застосування державно-владних повноважень.

Зазвичай систему органів виконавчої влади утворюють уряди та виконавчі структури в центрі й на місцях.

Уряд – це вищий колегіальний орган виконавчої влади держави. До центральних органів виконавчої влади належать міністерства, державні комітети, відомства тощо. До виконавчих структур на місцях – губернатори, префекти тощо.

В різних державах уряд має різні назви: Кабінет міністрів (Великобританія, Україна, Узбекистан), Рада міністрів (Франція, Італія, Польща), Державна рада (КНР), власне Уряд (Росія) тощо.

В Україні систему виконавчих органів складають вищі органи (Кабінет міністрів України), центральні органи (міністерства, державні комітети та відомства), місцеві органи (обласні та районні державні адміністрації). Проте існують і інші варіанти структури органів виконавчої влади. Так, в Великобританії система виконавчих органів складається з вищого органу (Кабінет міністрів Великобританії – Уряд Її Величності), центральних органів (державних міністерств та відомств), місцевих органів (органів місцевого самоврядування) та державних корпорацій (Поштове відомство, Бі-бі-сі). В Угорщині система органів виконавчої влади складається з вищого органу (Рада міністрів Угорщини), центральних органів (міністерства, органи загальнонаціональної компетенції, міністерські відділи та автономні підрозділи центральних органів влади). На місцях (округи та міста) діють муніципалітети. Досить специфічними є органи виконавчої влади в рамках федеративних держав. Так, в ФРН, окрім федерального уряду (Кабінет міністрів на чолі з федеральним Канцлером) діють кабінети міністрів окремих земель. Те ж саме існує в США, де окрім національного уряду (Президент США та його адміністрація) діють уряди 50 штатів та уряд федерального округу Колумбія). В США окрім федеративного розмежування органів виконавчої влади існують також вертикальне розмежування на вищі органи (національний уряд та уряди штатів), центральні органи (13 міністерств та державний департамент, 60 агентств, урядові комісії), місцеві органи влади.

І, нарешті, органи судової влади або судові органи.

Органи судової влади – це органи, на які покладено здійснення функцій правосуддя.

В даному випадку під **правосуддям** розуміється діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його

компетенції цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави.

Структура судової влади може бути різноманітною. Проте вже зараз домінують дві моделі: американська (централізована) та німецька (децентралізована). Перша передбачає об'єднання усіх судових систем (загальних і арбітражних судів та Конституційного суду) у єдину систему під егідою Верховного Суду. Саме у цьому полягає сутність американської моделі. Друга пов'язана з існуванням чинних і утворенням нових самостійних спеціалізованих систем судів (німецька модель). Останній варіант був сприйнятий і Концепцією судово-правової реформи в Україні 1992 р. Окрім Конституційного Суду України, загальних і арбітражних судів, нею передбачено утворення у перспективі самостійної системи адміністративних судів і проведення подальшої роботи по спеціалізації судів.

Глава держави як статусна характеристика національного лідера.

Категорія «національний лідер» є прямим нащадком категорії «суверен усього народу». У феодальну епоху сувереном усього народу, його керманічем був монарх. В епоху Просвітництва, коли місце суверенітету Бога зайняв суверенітет Народу. Втіленням останнього поступово стає нація. Тепер королів стали розглядати перш за все як національних лідерів. Таке ставлення збереглося й до наших днів.

На відміну від монархій, в умовах республіки влада національного лідера завжди йшла знизу. Наприклад, президента завжди обирали громадяни країни. При цьому, на нашу думку, вони обирали саме *національного лідера*, а не *главу держави*, голову уряду, спікера парламенту тощо. Тут президент сприймається саме як національний лідер.

До того ж інститут президента отримав відповідне конституційне втілення, тоді як «монарх» залишився лише теоретичним конструктом. Його конституційним втіленням став відповідний титул: король (Велика Британія, Іспанія), емір (Кувейт,

Катар), князь (Ліхтенштейн, Монако), султан (Оман, Бруней), імператор (Ефіопія до 1975 р., сучасна Японія). Водночас «президент» одночасно і є теоретичним конструктом, і має своє конституційне втілення. Така ситуація фактично дозволяє називати президентами голову Президії Верховної Ради СРСР М. Калініна або голову Української Центральної Ради М. Грушевського, хоча фактично президента ані в СРСР (до 1990 р.), ані в УНР не передбачалося.

У свою чергу категорія «національний лідер» отримує два теоретичні втілення залежно від форми правління: монарх (в умовах монархії), який передбачає юридичну невідповідальність, спадковість (у більшості країн) та безстроковість, і республікатор (в умовах республіки), для котрого характерні юридична відповідальність, виборність та строковість повноважень (у більшості країн). Теоретичні ж конструкти «монарх» та «республікатор» мають свої загальні конституційні втілення: король, князь, султан, емір – монархи, та президент, голова, керівник – республікатори. *Конкретним* же конституційним втіленням монарха та республікатора стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни. Саме таким чином з'являються Король Іспанії, Князь Монако, Султан Брунею, Емір Кувейту, Президент України, Голова КНР, Керівник ІРІ. Усі вони фактично виступають національними лідерами. Таким чином, монарх, а тим більше президент є більш широкою категорією, аніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади (США), арбітром (Франція) або взагалі мати невизначений конституційний статус (ФРН). Отже, якщо в конституції передбачається, що «президент є главою держави», то це фактично означає, що президент (національний лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави.

Глава держави – це відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині країни та за її межами.

При цьому *відносна* самостійність означає, що акти глави держави підлягають обов'язковому контрасигнуванню, а *повна* – конституція виключає таку необхідність. В умовах же *часткової* самостійності одні акти глави держави обов'язково повинні контрасигнуватися, а інші – ні.

Існує п'ять моделей, за якими глава держави уособлює єдність державної влади:

- а) *Абсолютно-доцентрова* – глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, одноосібно здійснює усі їхні повноваження.
- б) *Відносно-доцентрова* – глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, здійснює їхні повноваження разом з іншими органами (парламентом чи урядом).
- в) *Відносно-відцентрова* – глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища законодавча влада належить парламенту, а вища виконавча влада – уряду, що, утім, не заперечує можливості того, що глава держави може реалізовувати повноваження виконавчої та/або законодавчої влади.
- г) *Паралельна* – глава держави уособлює виконавчу (іноді – регламентарну) владу, а законодавча влада належить іншому органу.
- д) *Фрагментарна* – наявність єдиної системи органів державної влади і глава держави є складовою частиною цієї системи.

Існує, принаймні три класифікації, за якими можна поділити інститут глави держави. Так, за кількісним складом можна виділити **одноосібного** та **колегіального** главу держави. У свою чергу, колегіальний глава держави може існувати у вигляді **олігархічної** (більше двох осіб виконують обов'язки глави держави) та **діархічної** (дві особи виконують обов'язки глави держави) моделей. При цьому, остання модель може існувати у вигляді *функціональної* діархії (між співправителями існує розподіл повноважень), *територіальної* діархії (кожен співправитель уособлює свою територію), *особистої* діархії (співправителі

формуються без урахування будь-яких чинників територіального чи функціонального характеру) та *вертикальної* діархії (один співправитель впливає на порядок формування і функціонування іншого співправителя). Друга класифікація пов'язана із *способом формування*: спадкоємний (король Іспанії), виборний (Президент України), призначувальний (*номінальний* глава держави – королева Великої Британії призначає *реального* главу держави – генерал-губернатора Канади) та узурпатор (Августо Піночет став президентом Чилі після державного перевороту 1973 року). Третя – *за формою правління* (монарх і республіканський глава держави).

Так, в умовах монархії глава держави здійснює суттєвий вплив на життя держави, привносячи в нього певну стабільність.

Якщо ж детально проаналізувати статус монарха, то ми побачимо, що в умовах абсолютної та дуалістичної монархії повноваження монарха дозволяють главі держави прямо втручатися у політичні справи. Водночас в рамках парламентарної монархії такий вплив носить дещо завуальований характер. Наприклад, той факт, що конституція Японії не передбачає владних повноважень мікадо (японського імператора), не означає, що він не спроможний впливати на справи в державі. Являючись символом нації, для якої символізм не є чимось не суттєвим, він морально впливає на життя своєї країни. Інший приклад пов'язано з Великобританією, де королева начебто „царює, але не править”. Це правило не означає, що королева не зможе впливати на життя своєї країни. Так, саме вона своїм указом зможе розпустити палату представників. Цей указ, щоправда, повинен затвердити прем'єр-міністр, але річ у тім, що його формально призначає саме королева. Палату ж лордів монарх контролює, адже саме він призначає лордів. Третім прикладом може служити досвід Іспанії, де король Хуан Карлос I зумів придушити заколот військових у 1981 році, звернувшись до іспанської нації. Відсутність підтримки з боку короля призвела до втрати легітимності заколоту.

Таким чином, лише відданість ідеалам демократії не дозволяють монарху в умовах парламентарної монархії порушувати права своїх підданих. Але це не означає, що монарх не в змозі впливати на життя своєї країни.

Щодо республік, то в умовах президентської республіки глава держави є одночасно главою виконавчої влади. Саме тому він може суттєво впливати на життя держави. В умовах парламентських республік такий вплив є не досить істотним. Ситуація із змішаною республікою не однозначна.

ЛЕКЦІЯ 6. Механізм функціонування держави

План

1. Бюрократія як державна технологія.
2. Антибюрократичні державні технології.
3. Державне проектування.

6.1. Бюрократія як державна технологія

Державні технології як втілення механізму функціонування держави.

Механізм функціонування держави – це сукупність усіх внутрішніх чинників, інститутів і засобів, що забезпечують дію складових частин держави та їхню взаємозалежність.

Втіленням механізму функціонування держави, за допомогою якого здійснюється взаємозв'язок між державними організаціями є державні технології.

Здебільшого категорія «технології» є характерною для технічних дисциплін: кібернетики, інформатики, робототехніки та ін.

Проте, вже у 1967 р. видатний польський письменник та філософ С. Лем висунув ідею існування так званих соціальних технологій, під якими він розумів «обумовлені станом знань та суспільною ефективністю способи досягнення цілей, що встановлюються суспільством» [7].

Адаптуючи категорію «соціальних технологій» до держави, ми можемо висунути саму ідею державних технологій.

Державні технології – це обумовлені станом знань та загальною ефективністю способи досягнення мети, що встановлюється державою.

⁷ Лем С. Сумма технологии / С. Лем ; [пер. с польск. под ред. С. Переслегина и Н. Ютанова]. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – С. 22. – (Philosophy).

До державних технологій відносяться бюрократія, диктатура, адхократія, державне проектування, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія, розумна організація тощо.

Фактично ж усю сукупність державних технологій можна звести до трьох груп: бюрократія (на сьогодні є найбільш поширеною з державних технологій), антибюрократичні державні технології (диктатура, адхократія, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія, розумна організація та ін) і державне проектування, яке може існувати як в умовах бюрократії, так і в умовах технологій, що їй протистоять.

Бюрократія і бюрократизм в механізмі держави.

Найвідомішими з зазначених державних технологій є бюрократія і диктатура.

Бюрократія (франц. Bureau – контора, канцелярія) – це державна технологія, для якої є характерним спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов’язкові регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

В умовах бюрократії усі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється в гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, у гаранта стабільності в суспільстві.

Категорія «бюрократія» є поєднанням франц. слова bureau – контора, канцелярія та грецьк. терміну kratos – влада. Фактично «бюрократія» означає владу контори, владу канцелярії. Проте, з точки зору менеджменту, специфікою бюрократії є спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила і стандарти, показники оцінки роботи, принципи найму, засновані на компетенції працівника.

Бюрократія являє собою складне соціально-політичне явище, що виникає та розвивається під впливом взаємодії суспільства та держави, що постійно змінюється, а також прошарок управлінців, покликаних впроваджувати у життя

владні рішення політичного керівництва. При цьому бюрократія виконує як основні функції адміністративного управління, так і додаткові *функції*, зокрема, дорадчу, консультативну, інформаційну, аналітичну та розпорядчу. В умовах бюрократії усі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється в гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, у гаранта стабільності в суспільстві. Бюрократія являє собою складне соціально-політичне явище, що виникає та розвивається під впливом взаємодії суспільства та держави, що постійно змінюється, а також прошарок управлінців, покликаних впроваджувати у життя владні рішення політичного керівництва. При цьому бюрократія виконує як основні функції адміністративного управління, так і додаткові функції, зокрема, дорадчу, консультативну, інформаційну, аналітичну та розпорядчу.

На відміну від бюрократії, **бюрократизм** – хвороба суспільства, «темна сторона» бюрократії, що означає владу «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, – *владу апарату, відірваного від народу*.

Якщо чітку бюрократію можна вітати, то з бюрократизмом потрібно боротися.

На сьогодні можна виділити два основні методи боротьби з бюрократизмом: *косметичний* (наприклад, критика) та *радикальний* (зміна бюрократії на якусь іншу державну технологію – диктатуру, адхократію тощо).

6.2. Антибюрократичні державні технології

Архаїчні державні технології, що мають антибюрократичний характер.

Диктатура (лат. dicto – диктую, наказую) – необмежене володарювання однієї особи або якоїсь верстви чи групи, яке спирається на насильство і не пов'язане жодними законами.

Історія диктатури починається ще у стародавнього Риму, де диктатором визнавалася посадова особа, яка тимчасово (на 6 місяців) зосереджувала в своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. Диктатор

призначався за згодою сенату в умовах найвищої небезпеки для держави як внутрішнього (заколот), так і зовнішнього (війна) характеру. Як тільки-но мета диктатури була досягнута, диктатор складав з себе повноваження і держава поверталася до звичайного режиму. Така диктатура аж до 202 р. до н. е. себе активно проявляла.

Соціальна ієрархія – це правління осіб, що займають провідне становище виключно за правом походження.

Як державна технологія соціальна ієрархія була характерною для аграрного суспільства.

Зокрема, в умовах феодального суспільства феодал здебільшого судив своїх кріпаків на власний розсуд, а тому, дійсно: бюрократизму в тих умовах бути не могло.

Модернові державні технології, що мають антибюрократичний характер.

Адхократія (лат. ad hoc – „для цього”, „застосовуючи до цього”, спеціально для цього випадку, для певного випадку) – структура холдінгового типу, що координує роботу багатьох тимчасових робочих груп, які виникають і припиняють свою діяльність відповідно до темпів змін у оточуючому організацію середовищі.

Прикладом вдалого використання адхократичної технології можна вважати радянський ядерний проект.

Як відомо, для отримання атомної зброї 20 серпня 1945 року Державним Комітетом Оборони на чолі із Й. Сталіним було засновано Спеціальний Комітет у складі Л. Берія (голова), Г. Маленков, М. Вознесенський, Б. Ванников, А. Завенягін, І. Курчатов, П. Капиця, В. Махнеєв та М. Первухін. На Комітет було покладено «керівництво усіма роботами з використання внутріатомної енергії урану»⁸. Більш конкретно метою було створення атомної бомби з потужністю вибуху, що був би еквівалентним вибуху десятків тисяч тон тротилу. Для того, щоб у найкоротші

строки досягти цього, було необхідно залучити велику кількість спеціалістів, фінансів та розвідувальних даних. Щодо першого, то загальновідомим є той факт, що коли потрібно було формувати команду для створення атомної бомби, керівнику проекту Ігорю Курчатову наказали дати список усіх потрібних йому спеціалістів. Потім Лаврентій Берія витягнув усіх цих людей з різних інститутів, армії, а декого – із самого ГУЛАГу. Потім кожен залучений Курчатовим до проекту вчений написав свій список – хто потрібен йому. І цих людей також знайшли та залучили до проекту. СРСР щедро фінансувала створення своєї атомної бомби. Щодо розвідки, то загальновідомим є той факт, що радянські органи державної безпеки тягли атомні секрети практично з усього цивілізованого світу (США, Велика Британія, Німеччина, Японія). Результат – у 1949 році в Радянському Союзі бела випробувана атомна бомба (практично через 4 роки після вибухів у Хіросімі та Нагасакі).

Електронне урядування – форма організації державного управління, за якого відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з суспільством, людиною та громадянином, бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій.

Від електронного урядування слід відрізнити **електронний уряд** – систему взаємодії органів державної влади з населенням, яка заснована на широкому вжитку сучасних інформаційних технологій, у тому числі мережі Інтернет, для підвищення доступності та якості державних послуг, скорочення термінів їх надання, а також знищення адміністративного навантаження на громадян і організації, пов'язаної з їх здобуттям (зменшення кількості вимушених очних звернень, зниження кількості документів, що надаються, тощо).

На сьогодні відомими є три приклади формування електронного уряду:

1) ЗДАС (Загальнодержавна автоматизована система) в СРСР. Автор – член-кореспондент Академії наук Української РСР В. Глушков. Спроба виявилася невдалою внаслідок опору радянського партійно-державного чиновництва.

⁸ Берія С. Мой отец – Лаврентий Берия / Серго Берия. – М.: Современник, 1994. – С. 261. – (Осмысление века: дети об

2) Кіберсін (Кібернетична синергія) в Чилі. Автор – британський мислитель та винахідник Стаффорд Бір. Спроба зазнала невдачі через військовий переворот генерала А. Піночета.

3) Арпанет (ARPANET – Advanced Research Projects Agency Network) в США. Автор – керівник Відділу управління технологіями обробки інформації Управління перспективних досліджень і розробок при міністерстві оборони США Роберт Тейлор. Єдина вдала спроба. Доручення до мережі Арпанет громадянського суспільства в особі університетів та наукових товариств з усього світу дозволило трансформувати її у всесвітню мережу Інтернет.

Електронне урядування уявляється більш широкою категорією, ніж електронний уряд, адже є формою організації державного управління, за якого, за допомогою інформаційно-комунікативних технологій, відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування як між собою, так і з суспільством, людиною та громадянином, бізнесом.

Креативна корпорація – тип корпорації, основним завданням утворення та діяльності є не стільки координація мети корпорації та суспільства, скільки „...самовираження та самоствердження її творців”.

Звісно, найбільш прийнятною креативна корпорація може бути в рамках наукових груп, конструкторських бюро (в т.ч. державних) та інших творчих колективів. Як приклад, можна навести діяльність дослідно-конструкторського бюро (ДКБ-1) на чолі із С. Корольовим, яка врешті-решт призвела до вступу СРСР першим із усіх держав до космічної ери.

Проте, активно креативно-корпоративна державна технологія може використовуватися і в роботі державного апарату. Однак це, здебільшого, стосується державних органів, діяльність яких спрямована на розвиток. Класичним прикладом такого органу є Управління перспективних досліджень міністерства

оборони США – ДАРПА (DARPA – Defense Advanced Research Projects Agency), яке було створено за наказом Д. Ейзенхауера як реакція на запуск супутника в СРСР.

Розумна організація – динамічне середовище, що здатне мати у собі об'єднану когнітивну модель і виконувати самовільні маніпуляції із своєю когнітивною моделлю не лише вимушено (реагуючи на зміни у навколишньому середовищі), а й самочинно, за власною волею.

Класичним прикладом реалізації технології розумної організації є метод мозкового штурму, суть якого полягає в тому, щоб висловлювати якнайбільшу кількість ідей за невеликий проміжок часу, обговорити і здійснити їх селекцію. В результаті такого мозкового штурму група людей немов би утворює «колективний розум», знаходячи відповідь на питання, які зазвичай одна людина могла б не вирішити.

6.3. Державне проектування

Загальна характеристика державного проектування.

Довідкова література розглядає проектування як процес створення проекту – прототипу, праобразу вірогідного або можливого об'єкта чи стану. Специфічним різновидом проектування є державне.

Державне проектування – діяльність по створенню державних проектів.

Державне проектування здійснюється у чотирьох напрямках: державне планування, державне прогнозування, державне програмування і державне моделювання.

Державне планування.

Державне планування – це процес створення державних планів економічного, соціального, культурного розвитку тощо.

Державні плани існували у минулому і були характерними для авторитарних та тоталітарних держав (СРСР, Індонезія тощо).

В СРСР планування зазвичай проходило чотири основні етапи.

Перший етап передбачав *підведення підсумків виконання планів за минулий період*. На цьому етапі визначався рівень розвитку економіки, виявлялися окремі невідповідності та диспропорції у народному господарстві, узагальнювався передовий досвід, розкривалися додаткові резерви тощо.

Другий етап – це *розробка і доведення до підприємств, установ і організацій директив КППС та уряду з приводу укладання нового плану розвитку народного господарства*. В них формулювалися головні господарчо-політичні завдання планованого періоду, визначалися провідні ланки, темпи та пропорції у розвитку народного господарства.

Третім етапом було *складання проектів планів підприємствами, установами і організаціями, виконавчими комітетами Рад народних депутатів, міністерствами та відомствами*. Складання планів „знизу-догори” забезпечувало демократичний централізм у плануванні, найбільш повно враховувало місцеві особливості та потреби, а також виявляли резерви виробництва.

І, нарешті четвертий етап передбачав *затвердження планів компетентними органами державної влади та управління і доведення їх до виконавців*.

Відповідно до Конституції СРСР народногосподарські плани СРСР встановлювалися Верховною Радою СРСР (з розподілом завдань за союзними республіками, міністерствами та відомствами СРСР). Ради Міністрів союзних республік відповідно до державних народногосподарських планів затверджували завдання міністерствами та відомствам республіки.

Міністерства та відомства затверджували за певним колом показників планові завдання підлеглим їм підприємствам.

На їх основі директор підприємства затверджував розгорнутий техпромфінплан за всіма показниками.

Плани розвитку господарства та культури областей (країв), районів, міст затверджувалися відповідними Радами народних депутатів.

Планові органи (Держплан СРСР та інші), як і всі органи управління, були зобов'язані забезпечувати сталість планових завдань шляхом ретельної ув'язки всіх показників плану.

Зміни планів підприємств вищими органами формально припускалося лише у виключних випадках, після їх попереднього обговорення з керівництвом підприємств, з одночасним внесенням необхідних змін у взаємопов'язані між собою показники плану та взаємовідносини з бюджетом, відповідно з чинним законодавством.

Останні положення було основним недоліком державного планування в СРСР, адже саме за допомогою змін у плані в сторону зниження директори підприємств займалися приписками і одночасно отримували премії за перевиконання плану в той час, коли вони всього-на-всього виконували попередні плани.

Однак не можна сказати, що державні плани були характерними лише для соціалістичних країн. Так, в Індонезії існували п'ятирічні плани розвитку – так звані РЕПЕЛІТА. В результаті РЕПЕЛІТА IV (1984 – 1988 рр.) значно скоротилася чисельність людей, що жили за межами бідності.

Недирективні форми державного проектування.

Для демократичного режиму більш характерними є інші три різновиди державних проектів: державні прогнози, державні програми та державні моделі розвитку регіонів.

Державне прогнозування здійснюється на науковому рівні. Варіанти такої науковості можуть бути різними, адже будь-яка організаційна діяльність є немислимою без прагнення до передбачення. При цьому справжнє передбачення (наукове, повсякденне, інтуїтивне тощо) може далеко не завжди розмежуватись з гаданнями, пророцтвами тощо. Звісна річ, як зазначав доктор юридичних наук А.

Венгеров: „... передбачення сприятливого чи несприятливого впливало на психіку і поведінку окремої людини і різного роду колективів”⁹. Зазначене передбачення впливало й на політику держави, але мова зараз йде не про це. Державне прогнозування повинно здійснюватися на науковій основі. Варіанти таких прогнозів можуть бути різними. Так, відомий фізик і економіст В. Феллер пропонує на основі аналізу історичних циклів робити прогнози майбутнього¹⁰. Але, на нашу думку, більш цікавим уявляється прогнозування майбутнього на основі синергетики, яка досліджує механізми глобальної еволюції, ієрархічної організації світу, феномени самоорганізації та саморозвитку, нелінійності та нерівноваженості, становлення „порядку через хаос” та нестійкості як основної характеристики процесів еволюції.

Великим дослідником синергетики в політиці та праві був професор А. Венгеров. Так, стосовно співвідношення політики і синергетики він зазначав, що „...синергетичне „управління” політикою насамперед повинно включати розуміння політичної системи як багаторівневої. Це означає, що для вирішення будь-яких проблем недостатньо діяти на лише одному рівні, наприклад, макрорівні, вважаючи, що зміни, які відбудуться на макрорівні, зможуть перебудувати всю політичну систему”¹¹.

Говорячи про значення синергетики для права, А. Венгеров підкреслює: „Синергетика досліджує структури найрізноманітнішої природи, що складаються з багатьох підсистем, досліджує, яким чином взаємодія таких підсистем (мікросистем) призводить до виникнення просторових, часових, просторово-часових, соціальних та інших структур у макроскопічному масштабі, тобто коли макроскопічні структури утворюються в результаті самоорганізації. Причому такими макроскопічними структурами, що безумовно цікавлять вчених-юристів, можуть бути організаційні утворення, наприклад, трудові колективи, або економічні стани,

⁹ Венгеров А.Б. Предсказания и пророчества: за и против: Историко-философский очерк. / Анатолий Борисович Венгеров – М.: Московский рабочий, 1991. – С. 202.

¹⁰ Феллер В.В. Новый миф о будущем. Научно-популярное издание / Феллер В.В. – Самара: Самарский дом печати, 2000. – С. 11.

¹¹ Венгеров А.Б. Синергетика и политика. / А.Б. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 67.

наприклад, господарські зв'язки, відносини розподілу, нетрудові доходи (зокрема, їх динаміка) або соціальні об'єкти, такі як злочинність (регіональні, структурні характеристики), або духовні явища (суспільна думка) тощо. Для синергетики основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур, головним чином переходів типу „безпорядок – порядок” (до стійких структур). Поняття „нестійкість”, „порядок”, „безпорядок”, „параметри порядку” і деякі інші входять до понятійного апарату синергетики, відображаючи загальність деяких процесів, що утворюються самі собою в системах найрізноманітнішої природи – біологічної, хімічної, соціальної, економічної, юридичної тощо”¹².

Державне програмування – це процес створення державою програми розвитку (економічного, політичного, соціального, культурного, правового тощо) суспільства.

Слід мати на увазі наступне: державне програмування складається як із стратегії розвитку (так звані концепції), так і з тактики розвитку (програми). Їх поєднання існує не завжди. Так, в СРСР 15 липня 1988 року Політбюро ЦК КПРС своєю постановою затвердила розробку концепції інформатизації суспільства, де у п. 1 зазначило: „Схвалити викладені у наданій записці відділів ЦК КПРС міркування з даного питання, яке має виключно важливе значення для успіху перебудови соціально-економічного, духовного і політичного життя радянського суспільства”¹³. Як відомо, вся інформатизація залишилася виключно на рівні концепції. Більш вдалою, на нашу думку, була державна програма переходу до ринку, яка була розроблена робочою групою, утвореною спільним рішенням М. Горбачова та Б. Єльцина. Так, ця державна програма не лише обмежилася концептуальними моментами, хоча у ній була й концепція, а й запропонувала програму переходу до ринку протягом 500 днів.

¹² Венгеров А.Б. Синергетика, юридическая наука, право / А.Б. Венгеров // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 38–39.

¹³ О разработке концепции информатизации общества. Постановление Политбюро ЦК КПСС от 15 июля 1988 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 55.

В даному разі під концепцією розвитку розуміється аналіз поточної ситуації, стратегічні напрямки та мета розвитку, а також механізми стабілізації ситуації у перехідний період.

Щодо програми, то вона передбачає певні *алгоритми*, конкретні кроки, певну тактику і, бажано, строки виконання відповідних реформ.

Так, у програмі переходу до ринку, наприклад, встановлювалось конкретне: „Система універсальних комерційних банків доповнюється спеціалізованими інститутами – кредитними кооперативами та земельними банками, інвестиційними та пенсійними фондами, брокерськими та лізинговими фірмами. Для цього центральні банки республік на основі рекомендацій Ради управляючих Резервною системою Союзу до кінця 1990 року випускають нормативні документи, що легалізують і стимулюють таку діяльність”¹⁴.

Державне модулювання – це процес створення моделей розвитку певних регіонів.

Так влітку 2003 року була розроблена модель соціально-економічного розвитку Харківської області до 2011 року. Модель була розроблена групою науковців Харківського інженерно-економічного університету під керівництвом доктора економічних наук В. Пономаренка. Запропонована модель уособлювала в собі конкретні математичні розрахунки основних напрямків регіонального розвитку на досить тривалий строк. Насамперед це стосувалося аграрно-індустріального сектору області, який поєднував сільськогосподарське машинобудування та переробку сільськогосподарської продукції, а також освоєння регіональних родовищ нафти та газу.

¹⁴ Переход к рынку. Концепция и программа [Шаталин С., Петраков Н. Явлинский Г. и др.]; под ред. С.С. Шаталина. – М.: Архангельское, 1990. – С. 83.

ТЕМА 3. ФОРМА ДЕРЖАВИ

ЛЕКЦІЯ 7. Держава та її правління: формальний вимір

План

1. Форма держави та її елементи.
2. Монархія.
3. Республіка.

7.1. Форма держави та її елементи

Форма держави.

Поняття форми держави є одним з найважливіших змістових характеристик державознавства.

В свій час з легкої руки прибічників історичного матеріалізму усе прогресивне було віднесено до змісту. Однак історія людства показала, що в часи найжорстокіших суспільно-політичних криз, чреватих національними катастрофами, врятувати державу від загибелі могла лише її форма, її внутрішня організація, якщо в ній ще залишалися живі сили.

Усе, що у державі є стійкого, стабільного, відноситься головним чином, до її форми. Прояв поняття «форма» відповідно до держави може бути самим різноманітним: від уніформи державного службовця, представника влади до структури держави, її внутрішньої організації. Таким чином, можна зробити висновок, що форма держави є нічим іншим, як зовнішнім проявом його сутності.

Ще давньогрецькі філософи Платон та Аристотель підкреслювали значення форми. З часом державно-правова наука на протязі століть стала тримати у центрі своєї уваги два питання: *по-перше*, які форми держави знає історія і сучасність, і, *по-*

друге, яка з відомих державних форм найкраще підходить для конкретного народу в певний час.

Характеризуючи це поняття, слід зупинитися на вимірах держави та значенні слова “форма”. Загалом під формою зазвичай розуміють зовнішній прояв сутності того чи іншого явища або предмету. Так планета Земля має форму кулі, трохи сплюснутої з боків. Щодо держави, то вона розуміється як публічна, політико-територіальна організація суспільства.

Публічність, політичність та територіальна організація суспільства є основними вимірами держави, що утворюють її сутність.

Форма держави – це сукупність способів організації, устрою та реалізації державної влади, що виражають сутність держави.

Виходячи з зазначеного визначення, слід наголосити на тому, що основними елементами форми держави є:

1. Форма (державного) правління, що відображає публічний вимір держави.
2. Форма (державного, територіального) устрою, що відображає територіальний вимір держави.
3. Форма (державного, політичного, державно-правового та політико-правового) режиму, що відображає політичний вимір держави.

Форма правління: поняття і види.

Форма правління – це спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості відповідальності глави держави.

Існує дві основні форми правління: монархія і республіка.

Форма правління може також класифікуватися за типами та за образами правління.

Тип правління – це сукупність найбільш загальних і стійких рис монархії або республіки, що притаманні певному етапу історичного розвитку означених форм правління.

В рамках монархії можна виділити три типи правління: архаїчний, класичний та конституційний. В умова республіки – архаїчний та конституційний.

Архаїчна монархія закріплює будь-яке єдиновладдя в якості монархічного принципу. *Класична монархія* визнає монархією лише спадковий принцип єдиновладдя. *Конституційна монархія* в якості головного принципу правління закріплює юридичну невідповідальність монарха.

Архаїчна республіка закріплює головним принципом колегіальність та виборність. В рамках *конституційної республіки* з'являється інститут президента.

Образ правління – це спосіб організації державної влади, який відображає особливості реалізації суверенних прав.

В рамках монархії можна виділити два образи правління: необмежену монархію та обмежену монархію. В рамках республіки виділяється автархічна республіка, олігархічна республіка та поліархічні республіка.

Необмежена монархія передбачає реалізацію монархом своїх суверенних прав без обмежень. *Обмежена монархія* закріплює ситуацію, коли монарх реалізує свої суверенні права, будучи обмеженим якимось органом, документом чи традиціями.

Автархічна республіка передбачає вибори правителя, який, будучи втіленням державного суверенітету, вирішує усі питання державного характеру. *Олігархічна республіка* передбачає формування елітної групи, якій належить державний суверенітет. *Поліархічна республіка* закріплює принцип приналежності державного суверенітету усьому народу.

Кожен образ правління складається із системи правління, а остання може складатися із різновидів правління.

В сучасних умовах під **системою правління** розуміються особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами.

Обмежений образ передбачає традиціоналістичну, сеньйоральну, станово-представницьку, дуалістичну та парламентарну системи монархічного правління. В умовах необмеженого образу можна виділити деспотичну, самодержавну та абсолютну монархії. При цьому деспотична монархія знає два різновиди: Східну та Західну деспотії.

Автархічна республіка закріплює вождистську та монократичну системи правління. Олігархічна – партократичну, теократичну, мілітократичну та аристократичну системи. Поліархічна – президентську, парламентську та змішану системи. У свою чергу змішана система республіканського правління існує у вигляді двох різновидів: президентсько-парламентська та парламентсько-президентська республіки.

Форма державного устрою.

Існує декілька назв територіальної організації суспільства, яка є одним з елементів форми держави. Найвідомішими з них є форма державного устрою, форма територіального устрою, форма територіально-політичного устрою, форма адміністративно-територіального устрою тощо.

Форма державного устрою – це територіальна організація влади, що відображає характер взаємовідносин держави в цілому з її складовими частинами.

З формою державно устрою пов'язане таке явище як міждержавні об'єднання.

Міждержавне об'єднання – це союз держав, що утворений на основі міждержавного договору з метою економічної та політичної інтеграції держав-учасниць.

Існує декілька поглядів на останні. Так, А. Венгеров наголошує на тому, що до міждержавних об'єднань належать імперія, конфедерація, спілка і співдружність¹⁵. Водночас В. Протасов вважає, що конфедерація є формою державного устрою¹⁶. О. Скакун до міждержавних об'єднань відносить конфедерацію та співдружність¹⁷, а Р. Мухаєв – конфедерацію, співдружність та спілку¹⁸.

Водночас чітко доведено, що унітарні держави та федерації є формою державного устрою.

Виходячи з усього вищесказаного, слід мати на увазі, що в умовах наявності суверенітету центральних органів держави, ми маємо справу з державою, а отже і з формою державного устрою. У цьому випадку до зазначеної форми належать унітарні держави та імперії (виключний суверенітет центру), а також федерації (змішаний суверенітет центру та суб'єктів федерації). Якщо ж суверенітету центру нема, то у цьому випадку ми маємо справу з міждержавними об'єднаннями.

Проте іноді назва не обов'язково відображає реальність. Так, конфедерація та унія можуть або мати обмежений суверенітет центру, або ні. У першому випадку вони будуть державами, а в іншому – міждержавними об'єднаннями. Тому конфедерації та унії слід вважати *державно-подібними об'єднаннями*.

Загалом, існує три різновиди держав за формою державного устрою:

- 1) Проста держава – єдина система законодавства.
- 2) Складна держава – подвійна система законодавства.
- 3) Державно-подібне об'єднання.

До простої держави належить унітарна та регіональна держава. До складної – федерація та імперія.

¹⁵ Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.] – М.: Юриспруденция, 1999. – С. 124-126.

¹⁶ Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / Протасов В.Н. – М., 1999. – С. 158. – (серия «Подготовка к экзамену»).

¹⁷ Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х.: Консум, 2000. – С. 87-89.

¹⁸ Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. / Мухаев Р.Т. – М.: ПРИОР, 2001. – С. 159-161.

Проте існує і інші різновиди форми державного устрою: централізована (унітарні держави та імперії) та децентралізована (регіональні держави, федерації та державно-подібні об'єднання).

Політичний режим: поняття, склад і види.

Політичний режим – це сукупність прийомів, методів та засобів, за допомогою яких здійснюється державна влада, а держава регулює відносини між людьми та взаємодіє із суспільством і громадянином.

Політичний режим складається, щонайменше з трьох компонентів, що зберігають певну самостійність, автономність.

Перший компонент, що складає зміст поняття “політичний режим” – це спосіб взаємодії держави, суспільства і громадянина. Саме цей компонент визначає права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості і менталітету. Сутність політичного режиму визначається тим, що в державі є пріоритетного – права держави, права суспільства чи права громадянина, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини держава визнає, гарантує або обмежує.

Другий компонент змісту „політичного режиму” має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципу поділу влади, способом формування органів державної влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви.

Третій компонент політичного режиму – це державний режим, тобто методи здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язування соціальних, політичних і правових конфліктів.

Теорія держави і права виділяє декілька видів політичного режиму.

Найпоширенішою з них є *ідеологічна класифікація*, що передбачає розділ політичних режимів на демократичні та недемократичні. Раніше до недемократичних режимів належали тиранічні, які були засновані на одноособовому

правлінні. При цьому влада тирана часто встановлювалася насильницьким шляхом, через захоплення влади та усуненням законної влади з допомогою державного перевороту. Тиранія була характерна для деяких полісів Еллади. Зараз на зміну тиранічному режиму прийшли інші різновиди недемократичних режимів: авторитарний та тоталітарний. В умовах авторитарного режиму держава декларує, що регулює все, але якась частина суспільних відносин залишається не урегульованою (наприклад, бізнес в Чилі у період правління генерала Августо Піночета Угарте). В умовах тоталітарного режиму держава регулює економіку, політику і ідеологію (Німеччина у період знаходження у влади націонал-соціалістів Гітлера).

Однак поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні є не дуже коректним. Насамперед тому, що у цьому випадку демократія стає ідеалом, а держава з так званим недемократичним режимом одностайно вважається якоюсь «Імперією Зла». У цьому випадку поділ на демократичні та недемократичні політичні режими веде до створення чорно-білих полюсів.

Інша класифікація політичного режиму пов'язана з особливостями взаємодії держави і громадянського суспільства. У цьому випадку виділяються демократичні, авторитарні і тоталітарні режими. Слабкість такого поділу полягає у тому, що не зовсім зрозумілим є місце у такій класифікації, що склався в СРСР під час „Перебудови” у 1988-1989 роках.

Саме тому найкращою уявляється класифікація усіх політичних режимів залежно від типу правового регулювання на демократичні, ліберальні, авторитарні і тоталітарні.

7.2. Монархія

Поняття і принципи сучасної монархії.

Монархія – така форма правління, де формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими.

Як відомо монархія існує на основі трьох принципів: безстроковості, престолонаслідування та непогрішності трону

Безстроковість означає, що влада монарха не обмежується певним строком повноважень. Існує лише два способи припинення повноважень монарха: смерть чи зречення. Останнє означає, що монарх добровільно припиняє свої повноваження і більше не вважається главою держави. Саме тому, на нашу думку, слід погодитися з О. Бушковим, який вважає, що ніякого вбивства останнього російського імператора не було, адже Микола II добровільно зрікся з престолу на користь свого брата Михайла. В Катеринбурзі вбили родину дворянина Романова¹⁹, адже жоден з цієї родини вже не мав права на російський трон, а тому не можна говорити про вбивство *царської сім'ї*.

Престолонаслідування означає, що монарх, як правило, здобуває свою владу у спадок від попередників. З цієї точки зору безсумнівний інтерес представляє Ватикан. Як відомо, “князі церкви” обирають Папу. В той же час вважається, що Папа, обираючи собі нове ім'я, позбавляється минулого, *успадковуючи* свій трон від апостола Петра. Так, кардинал Кароль Войтила 16 жовтня 1978 року став верховним понтифіком Римсько-католицької церкви Іваном Павлом II (попередником був Іван Павло I). Таким чином, формально трон здобув не Кароль Войтила, а Іван Павло II. І трон він здобув саме від попереднього Папи, котрий, у свою чергу здобув його від попередників. Першим же “спадкодавцем” був апостол Петро.

Третій принцип – **непогрішність трону** означає, що монарх не несе відповідальності перед своїми підданими.

¹⁹ Бушков А.А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / Бушков А.А. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб.: Нева, Красноярск: Бонус, 1997. – С. 506.

Єдина держава, яка формально передбачає відповідальність свого монарха, є Королівство Тонга, стаття 49 Конституційного Акту якого передбачає, що протизаконно притягувати Короля до суду за його провини без згоди Кабінету. Така формула дозволяє висунути гіпотезу про те, що, у випадку згоди Кабінету, Короля Тонга можна притягти до відповідальності. В реальності ж такого ніколи не може бути і перш за все тому, що сам Кабінет, згідно статті 51, формується Королем, а його члени перебувають на своїх посадах до тих пір, поки цього бажає монарх.

Способи отримання трону.

На сьогодні відомими є три способи одержання трону: спадкування, вибори та узурпація.

Щодо **спадкування**, то зараз існує два підходи до системи престолонаслідування. Перша з них є загальноприйнятою і полягає у *визначенні статі спадкоємця трону*. Такими системами є салічна, кастильська та скандинавська. *Салічна* система означає заборону жінці займати королівський трон. В умовах існування салічної системи пост глави держави може займати лише особа чоловічої статі. *Кастильська* система передбачає успадкування трону жінкою, якщо відсутніми є спадкоємці чоловічої статі. Специфічним різновидом кастильської системи є *австрійська* система престолонаслідування, яка прямо передбачає можливість жінці наслідувати трон лише за умови відсутності спадкоємців чоловічої статі. *Скандинавська* система передбачає отримання трону як принцом, так і принцесою у порядку старшинства.

Інший підхід полягає у *визначенні суб'єкта (чи об'єкта), який здійснює визначення спадкоємця*. З цієї точки зору можна виділити такі системи спадкування як петровська, органічна та сетлементова. *Петровська* система спадкування полягає у тому, що кандидатура спадкоємця трону визначається правлячим монархом. *Органічна* система спадкування передбачає створення спеціального органу, який визначатиме спадкоємця трону. Щодо *сетлементової* системи, то вона передбачає,

що спадкоємець трону визначається спеціальним законодавчим актом (Act of Settlement – Закон про престолонаслідування) – Конституцією або спеціальним Актом про престолонаслідування.

Другий спосіб – **вибори**, здебільшого існує в умовах федерацій (ОАЕ, Малайзія) та так званої теократичної монархії (Ватикан або Тибет до його завоювання КНР).

Що ж стосується **узурпації**, то вона не відкидається категорично арабськими традиціями. Досвід палацевих переворотів в умовах арабських абсолютних монархій, свідчать про те, що різкі зміни у керівництві країною часто дозволяють тут здійснити заходи не лише для підтримки режиму та ослабленню напруги у суспільстві, а й до зміни важливих суспільно-політичних процесів, не говорячи про зміцнення стабільності монархії та політичної системи шляхом появи більш популярного лідера. Як приклад, можна навести ситуацію в Абу-Дабі 1962-66 років. У 1962 році з цього емірату почали експортувати нафту. Проте правитель емірату – шейх Шахбут II, який, завдяки вказаному експорту, став мультимільйонером, навідріз відмовився витратити гроші на потреби своєї убогої країни. У 1966 році, за згодою англійців, Шахбута було усунуто від влади. Престол зайняв його брат Заїд II. З приходом до влади цього енергійного та прозорливого правителя в Абу-Дабі розпочалася нова ера. Було затверджено новий п'ятирічний план економічного та соціального розвитку емірату, згідно з яким на реалізацію цілої низки проектів було асигновано 740 млн. дол. Рішучі кроки у зовнішній політиці дозволили Заїду II створити Об'єднані Арабські Емірати і саме він став їх першим раїсом. В 1981 році ОАЕ націоналізували шляхом викупу усі нафтові родовища та інфраструктуру її збуту і на сьогодні вони мають найвищий рівень життя у світі.

Історія монархічного правління.

Історія монархічної державності знає два періоди: архаїчний та усталений.

В *архаїчний* період монархія здебільшого розглядалася у класичному вигляді, тобто як єдиновладдя (архаїчний тип монархії). Проте багато питань щодо формування і функціонування інституту монарха залишалося невирішеним. Зокрема, не було зрозумілим порядок одержання влади (найбільш поширеними способами були вибори, спадкування влади чи узурпація). Повноваження монархів фіксувалися не стільки в законодавчих актах, скільки в етичних чи релігійних доктринах. Саме тому цей період існування монархічної державності можна визначити як архаїчний.

Щодо *усталеного* періоду, то саме він вніс певний порядок як у формування інституту монарха (наприклад, Салічною правдою було врегульовані певні питання щодо спадкування трону), так і в його функціонування (наприклад, дедалі частіше починають з'являтися як законодавчі акти, так і нормативні договори, в яких регламентувалися окремі повноваження монархів).

Монархія усталеного періоду (класична і конституційна монархія) від самого початку мала сакральний характер, адже, по суті, монархи були своєрідними „вождями народу”. На відміну від влади герцогів, графів та інших феодалів, влада монарха була не лише вищою за них, але й належала до зовсім іншої категорії. І тоді, які влада феодалів була сукупністю різних прав, настільки переплутаних, що досить важко було уявити кордони феодалів, між монархічними державами зазначені кордони існували. І якщо жителі міст та селищ могли бути васалами декількох сюзеренів, проте вони ніколи не могли бути підданими двох королів.

В Японії ж, на відміну від Західної Європи, співіснували два інститути, що, утім, ніколи не проникали одне в одного. Так, імператор-мікадо, так само, як і європейські королі, був своєрідним божеством і юридично був сувереном усього народу. Проте, на відміну від королів, він не очолював ієрархію васалів (феодалні сходи), яка замикалася на сьогуні – верховному військовому вождеві. Результатом цього було зосередження в руках сьогунів усієї реальної влади. В Європі ж королі знаходилися на вершині зазначеної ієрархії, а тому були позбавлені необхідності

приносити васальну клятву. Навпаки, саме король був верховним сюзереном і міг на власний розсуд обирати з-поміж людей, що знаходились під його протекцією, окремих привілейованих осіб, щоб узяти їх, через ритуал васальної присяги, під свою особливу опіку.

Але серед тих, кого було узято під „безпосередню королівську опіку”, крім юрби дрібних сателітів, фігурували, починаючи з IX століття усі магнати, усі високі королівські чиновники, що дуже скоро перетворилися на регіональних князів. Ця система дозволяла королям керувати державою не лише прямо (іноді це було досить складно в силу великих розмірів королівств), а й за допомогою васального права.

Щодо історії архаїчної монархії, то вона знає дві основні системи монархічного правління: *деспотичну* та *традиціоналістичну*.

У свою чергу деспотична монархія знає два різновиди:

1) **Східна деспотія**, що була обумовлена релігійними віруваннями, що природно обожнювали монарха (фараон Єгипту).

2) **Західна деспотія** – була обумовлена волею народу чи владної еліти, що надавала монарху божественного статусу нарівні з іншими богами (римський імператор доби доміанату).

В усталений період монархічна державність розвивалася протягом трьох періодів:

1) **Архаїчно-законодавчий** – статус монарха врегульовувався законодавчими актами нарівні з іншими питаннями (приватна власність, покарання за злочини тощо).

2) **Договірний** – статус монарха визначався в рамках відповідного нормативного договору. Можна вважати, що цей період розпочався приблизно з 1215 року, коли в Англії була прийнята «Велика Хартія вольностей».

3) **Конституційний** – статус монарха став регламентуватися у актах найвищої юридичної сили – конституціях. Цей період розпочався у 1791 році, коли була прийнята перша в світі монархічна конституція (Франція). Цей етап триває й понині,

а тому на сьогодні можна вважати будь-яку монархію конституційною незалежно від діючої в ній системи правління.

Сучасні системи монархічного правління.

На сьогодні можна виділити три системи монархічного правління: абсолютна монархія, дуалістична монархія і парламентарна монархія.

Абсолютною слід вважати таку систему правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, котрий реалізує свої повноваження у виключно дискреційному порядку.

До абсолютних монархій такого типу, з нашої точки зору, належать Бахрейн, Бруней, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Саудівська Аравія.

В умовах **парламентарної** монархії глава держави реалізує свої повноваження виключно у порядку контрасигнування.

До парламентарних монархій можна віднести як держави в Європі, так і в Азії. Це – такі країни як Андорра, Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Йорданія, Камбоджа, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Таїланд, Швеція та Японія.

Щодо **дуалістичної** монархії, то її слід визначати як таку, що не належить ані до абсолютної, ані до парламентарної системи.

Проте найбільш відомим різновидами дуалістичної монархії є:

- 1) Дуалістично-відповідальна монархія – уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом (Марокко, Ліхтенштейн).
- 2) Дуалістично-статусна монархія – монарх має статус глави держави і глави виконавчої влади, а законодавча влада належить парламенту (Катар, Люксембург).

7.3. Республіка

Поняття і ознаки республіки.

Республіка – така форма правління, де глава держави формально обирається на певний термін і звітує перед своїми виборцями.

Ознаки республіки:

- 1) Виборність вищих органів державної влади, у тому числі глави держави.
- 2) Строковість владних повноважень: органи вищої влади обираються на певний термін.
- 3) Приналежність влади народу, від імені і за дорученням якого діють створені органи державної влади.
- 4) Поділ влади.
- 5) Гарантованість прав громадян з боку держави.
- 6) Контроль суспільства за верховною владою.

Образи республіканського правління.

Можна виділити три форми панування: автархія (панування одного), олігархія (панування певної групи осіб або страти) та поліархія (панування багатьох або усіх). Поєднуючись же із республіканською формою правління означені форми панування утворюють відповідні образи республіканського правління – автархічний, олігархічний та поліархічний.

Ідею республіки автархічного типу свого часу відстоював А. Гітлер і на сьогодні вона не одержала істотного поширення у світі. Набагато більш відомими є республіки олігархічного і поліархічного типу.

В рамках республіки олігархічного типу на сьогодні є відомими мілітократичні, теократичні та партократичні республіки.

В умовах мілітократичної республіки глава держави обирається та відправляє свої повноваження з урахуванням думки військового керівництва. Класичним прикладом мілітократичної республіки була Чилі у 1974-88 рр., коли при владі перебувала військова хунта на чолі із генералом А. Піночетом Угарте.

В рамках теократичної системи республіканського правління глава держави обирається з урахуванням волі вищої релігійної верхівки. Найбільш відомими серед таких республік є ісламські: Афганістан, Іран, Коморські острови, Мавританія, Пакистан та деякі інші. Утім найбільш чітко теократичний характер республіки виявляється в Ісламській Республіці Іран.

В рамках партократичної системи республіканського правління глава держави також обирається з урахуванням волі правлячої партії, але такі вибори здійснюються без яких-небудь формальних вимог. Зокрема, практично жодна з партократичних республік на конституційному рівні не вимагає, щоб глава держави належав до правлячої партії, або що кандидатуру глави держави спочатку визначають на вищому партійному форумі (з'їзді чи конференції), хоча на практиці саме так все і відбувається.

Щодо поліархічних республік, то саме серед них і виділяються президентські, парламентські та змішані (президентсько-парламентські та парламентсько-президентські) системи республіканського правління.

Сучасні системи республіканського правління.

Для президентської республіки характерними є такі риси:

- 1) Президент є главою держави та головою уряду.
- 2) Вибори президента здійснюються всенародно чи за допомогою колегії виборщиків.
- 3) Колегія виборщиків завжди формується виключно виборцями.
- 4) В державному апараті немає посади прем'єр-міністра чи рівнозначної йому посадової особи, або ж прем'єр-міністр виконує лише певні адміністративні функції з керівництва засідання уряду.
- 5) Міністри призначаються президентом за погодженням з парламентом або його окремою палатою чи самостійно на власний розсуд.

Таким чином, **президентською** слід вважати республіку, за якої глава держави обирається всенародно або колегією виборщиків і очолює уряд.

Географія президентських республік є досить широкою. Так, на Американському континенті до них належать США, Мексика, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Колумбія та ін. В Азії Грузія, Індонезія, Туркменістан та ін. В Африці – Ліберія, ПАР, Сомалі, Гана, Малаві, Нігерія та ін. В Океанії президентською республікою може вважатися Кірібаті, а в Європі – Кіпр.

Для парламентської республіки характерними рисами є:

- 1) Глава держави – президент.
- 2) Голова уряду – прем'єр-міністр.
- 3) Президент обирається парламентом або колегією виборщиків, яку, в свою чергу частково обов'язково формує парламент.
- 4) Прем'єр-міністра призначає президент за пропозицією парламенту. При цьому ця пропозиція, перш за все, враховує думку депутатських фракцій, що утворюють правлячу коаліцію. Саме правляча коаліція або правляча партія пропонує президенту кандидатуру прем'єр-міністра.
- 5) Міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра.

Таким чином, **парламентська республіка** – це система правління, відповідно до якої глава держави обирається за активної участі парламенту, а уряд очолюється відповідним головою – прем'єр-міністром і отримує від парламенту вотум довіри.

Прикладами парламентських республік є ФРН, Італія та інші країни Європи. Низку рис парламентської республіки має Швейцарія, а тому її також можна, з урахуванням її специфіки, віднести до парламентських республік. В Азії парламентських республік дуже мало (Індія, Ізраїль). В Африці парламентська республіка існує в Кабо-Верде, Ефіопії та Еритреї, а в Океанії – у Вануату.

Поєднання рис президентської та парламентської республіки утворило **змішану республіку**, за якої уряд формується спільно парламентом та всенародно обраним главою держави (президентом).

Для президентсько-парламентської республіки характерними є:

- 1) Глава держави – президент.
- 2) Голова уряду – прем'єр-міністр або президент.
- 3) Президент обирається всенародно.
- 4) В державному апараті обов'язково передбачається посада прем'єр-міністра, навіть якщо він не є головою уряду.
- 5) Прем'єр-міністр призначається президентом за згодою парламенту чи самостійно.
- 6) Міністри призначаються президентом за поданням прем'єр-міністра чи на власний розсуд або парламентом за поданням прем'єр-міністра.

Таким чином, **президентсько-парламентською** слід вважати *змішану республіку, відповідно до якої голова уряду призначається главою держави за згодою парламенту, а члени уряду призначаються здебільшого за поданням голови (прем'єр-міністра).*

Прикладами президентсько-парламентської республіки є Франція (стаття 8 Конституції дозволяє Президенту призначати прем'єр-міністра), Росія (стаття 82 Конституції дозволяє Президенту РФ за згодою Державної Думи призначати Голову Уряду), Греція (стаття 37 надає право президенту призначати прем'єр-міністра), Україна (п. 9 статті 106 Конституції дозволяє Президенту призначати Прем'єр-міністра за згодою Верховної Ради України). Віднедавна президентсько-парламентською республікою стала Венесуела.

Для парламентсько-президентської республіки характерними є:

- 1) Глава держави – президент.
- 2) Голова уряду – прем'єр-міністр.

- 3) Президент обирається всенародно.
- 4) Прем'єр-міністра призначає парламент за поданням президента.
- 5) Міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра чи президента.

Отже, **парламентсько-президентська республіка** – це змішана республіка, згідно якої голова уряду призначається парламентом за поданням глави держави, а члени уряду – за поданням голови (прем'єр-міністра).

Прикладом парламентсько-президентської республіки можна вказати Болгарію (Президент подає Народним зборам кандидатуру прем'єр-міністра, а останнього затверджує сам парламент), Монголію, Україну у 2006-2010 рр. та ін.

ЛЕКЦІЯ 8. Форми державного устрою

План

1. Доцентрова форма державного устрою.
2. Відцентрова форма державного устрою.
3. Державо-подібні та міждержавні об'єднання.

8.1. Доцентрова форма державного устрою

Унітарна держава

Унітарна держава є домінуючою у всьому світі. До унітарних держав відносяться країни Європи: Франція, Швеція, Норвегія, Португалія, Фінляндія, Греція, Польща, Україна, Білорусь та інші; країни Азії: Камбоджа, Лаос, Таїланд, Японія та інші; низка країн Латинської Америки та Африки.

Унітарна держава – це проста держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Ознаками унітарної держави є:

- 1) Єдина конституція, норми якої поширюються на всю територію держави.
- 2) Єдина система вищих органів державної влади (глава держави, парламент, уряд), юрисдикція яких поширюється також на територію всієї країни; функціональна, предметна та територіальна компетенція вищих та центральних органів влади ані юридично, ані фактично не обмежується повноваженнями будь-яких регіональних та місцевих органів.
- 3) Єдине громадянство; населення унітарних держав має єдину політичну приналежність.
- 4) Єдина система права.
- 5) Єдина судова система.

6) Територія унітарної держави зазвичай поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Існує два варіанти унітарних держав: симетрична і асиметрична.

В умовах **симетричної унітарної держави** існує регіональний поділ виключно на однакові за своїм правовим статусом адміністративно-територіальні одиниці. Так, Франція складається з 96 департаментів, а Туреччина – з 67 ілів. Таїланд має у своєму складі 73 чангвати, а Філіппіни – 74 провінції.

Асиметрична унітарна держава має у своєму складі автономні утворення.

Автономія – це відносно самостійні у здійсненні державної влади чи місцевого самоврядування територіальні утворення у межах певної держави.

Так, Україна має у своєму складі Автономну Республіку Крим.

Імперія.

На відміну від федерацій, імперії зазвичай утворювались як насильницьке об'єднання держав, що здійснювалось або шляхом завоювання, або шляхом створення іншого виду тиску (економічного, політичного тощо). Однак зрідка можливим було і добровільне приєднання.

Імперія – це складна держава, що утворена шляхом примусового об'єднання декількох народів навколо одного центру.

Існує декілька класифікацій імперії.

Так, *залежно від центру утворення*, імперії можуть існувати у вигляді імперій-метрополій (Британська, Голландська, Іспанська), імперій-столиць (Римська, Вавилонська), імперій-держав (Єгипетська, Ассирійська, Перська) чи „імперій вождя” (імперії Олександра Македонського, Карла Великого, Наполеона).

Залежно від виду збройних сил, що дозволили утворити імперію, остання може існувати як сухопутна (утворилася за допомогою армії – Сухопутних сил) або морська (утворилася за допомогою флоту). Прикладами сухопутних імперій була Римська, а морської – Британська.

Залежно від наявності сухопутних кордонів між частинами імперії останні можуть бути єдиними (між центром та провінціями існують сухопутні кордони) або колоніальними (між метрополією та колоніями нема сухопутних кордонів). Прикладом сухопутної імперії була Російська, що, хоча й мала заморські території (Аляска, Каліфорнія), проте була не в змозі їх освоювати. Прикладом колоніальної імперії була Британська.

Як тип політичної системи, імперія характеризується асиметричними відносинами: центр – периферія (провінція) або метрополія – колонії.

Ознаки імперії:

1) Це надзвичайно стійка і одночасно мінлива форма життєдіяльності суспільства, що однаково пристосовується до різних способів виробництва та суспільно-економічних формацій. Імперії існували і в умовах рабовласництва (Вавилон, Персія, Рим), і в умовах феодалізму (Російська чи Іспанська імперії), і при буржуазному укладі (Голландська чи Британська колоніальні імперії), і при соціалістичному (Радянська).

2) Агресивність та експансіонізм імперій. Це обумовлено тим, що імперії існують за рахунок зовнішніх чинників розвитку, а не за рахунок внутрішніх. Головний принцип їх життєдіяльності – це захоплення територій, людей та матеріальних багатств інших країн за допомогою сили.

3) Імперія заснована на тотальній монополії, на всеохоплюючому, навіть фізичному, знищенні інакомислення.

4) В основі імперії лежить державний сектор та державна власність. Надзвичайно великою була роль держави, що панувала над усіма сферами життя суспільства.

5) Усі імперії прагнуть до розвитку військового та карно-поліцейського апарату. При цьому військовий механізм використовується для зовнішньої експансії та захоплення чужих земель і ресурсів, а карно-поліцейський – для внутрішніх політичних та національних чисток.

8.2. Відцентрова форма державного устрою

Регіональна держава.

Регіональна держава – це проста держава, вся територія якої складається з автономних утворень.

До регіональних держав відносяться Іспанія, Італія та Шрі-Ланка.

Зазначені автономії можуть бути:

- 1) Територіальними (більшість з областей Італії).
- 2) Побутово-географічними (окремі області Італії, наприклад, Сицилія).
- 3) Етнічними (країна Басків, Андалузія в Іспанії).
- 4) Змішаними (Шрі-Ланка складається з етнічної провінції, що населена тамілами та дев'яти сингальських провінцій).

В регіональних державах автономні утворення своїх конституцій не мають, але у конституціях зазначених держав за ними закріплюються певні повноваження, для реалізації яких автономії можуть приймати певні нормативно-правові акти. Самі автономії діють на підставі певних статутів, які затверджуються загальнодержавним парламентом.

Поряд з місцевими органами представницької та виконавчої влади, на території автономій діють представники центру – комісари, губернатори тощо.

Федерація.

Зазвичай під **федерацією** розуміється така складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) є державними утвореннями, права яких розширені аж до *права суверенітету*.

Для федерації характерними є наступні ознаки:

- 1) Наявність єдиної території, яка складається із членів – суб'єктів федерації, кожен з яких має власний адміністративно-територіальний устрій.
- 2) Наявність загальної конституції федерації та конституцій її суб'єктів.

3) Наявність системи законодавства як федерації, так і її суб'єктів.

4) Наявність двопалатного федерального парламенту, де у одній із палат обов'язково представлені інтереси суб'єктів федерації, та парламентів самих суб'єктів федерації, федерального уряду та самостійних органів виконавчої влади суб'єктів федерації.

5) Наявність громадянства як федерації, так і її суб'єктів, тобто можливим є подвійне громадянство (ФРН, Австрія).

6) Можливість суб'єктів федерації мати власну судову та правову системи (США).

7) Наявність загально-федеральної податкової та грошової системи.

8) Вертикальний розподіл влади між федеральним центром та суб'єктами федерації.

9) Федеральний центр має виключні повноваження у контролі над проведенням зовнішньої політики.

10) Федеральний центр може використовувати свою владу незалежно від схвалення суб'єктів федерації.

11) Наявність певних суверенних прав у суб'єктів федерації.

12) Суб'єкти федерації не мають права в односторонньому порядку припиняти зв'язки з федеральним центром.

13) Жодна з поправок до конституції не в змозі діяти без схвалення суб'єктів федерації.

14) Конституційний суд тлумачить конституцію і вирішує суперечки між федеральним центром та суб'єктами федерації.

15) Верховенство федерального законодавства над правом суб'єктів.

Федерація будується на основі трьох *принципів*: національний, територіальний та змішаний.

Національний принцип передбачає утворення федерації через об'єднання національних держав. Прикладом такої федерації був СРСР. На сучасному етапі до

національних федерацій належить Індія, Бельгія, Союзна Республіка Югославія (яка об'єднує дві національні держави: Сербію та Чорногорію).

Територіальний принцип передбачає об'єднання певних територій. Класичними прикладами територіальних федерацій є США чи латиноамериканські федерації (Мексика, Венесуела, Бразилія тощо), де об'єднуються території. Так США (Сполучені Штати Америки) є об'єднання територій – Штатів (в назві United States of America – Сполучені Штати Америки, слово States означає як Штат, так і Державу-Територію, а тому United States of America можна перекласти і як Сполучені Держави Америки).

Змішаний тип передбачає своєрідне змішане об'єднання: *частина федерації об'єднується за національною ознакою, а інша – за територіальною*. Такий тип змішаної федерації можна назвати **національно-територіальним**. Прикладами таких федерацій є Канада чи Російська Федерація. Однак може існувати і **територіально-національна федерація**. В її умовах *об'єднуються території, але може існувати певний національний (як правило, мовний) елемент*. Прикладом такої федерації є Федеративна Республіка Німеччини, яка об'єднує землі: Саксонію, Баварію, Прусію тощо, жителі яких говорять на різних діалектах, однак існує спільна німецька мова.

Щодо питання стосовно класифікації федерацій, то класифікація федерацій залежно від права виходу з союзу на **жорсткі**, які не передбачають права виходу (наприклад, США) та **м'які** (передбачають таке право) вже не є актуальною. З ліквідацією СРСР право націй на самовизначення було суттєво обмежене діючими на території колишнього Радянського Союзу конституціями. На сьогодні найбільш відомою м'якою федерацією є Малайзія.

Інша класифікація поділяє всі федерації на симетричні та асиметричні. До перших відноситься США, ФРН, Канада та ін. До других Росія. **Симетричними** визнаються федерації, суб'єкти яких мають однаковий правовий статус. Так, кожен

штат в США, кожна провінція в Канаді, кожна земля в ФРН мають однаковий комплекс повноважень стосовно вирішення певних питань регіонального рівня.

В умовах же **асиметричної** федерації правовий статус її суб'єктів дещо відрізняється. Так, в Росії “повноцінними” суб'єктами федерації можна вважати лише республіки, в яких існує своя „державна” мова. Краї ж, області, Москва та Санкт-Петербург з цієї точки зору не є повноцінними суб'єктами федерації.

8.3. Державно-подібні та міждержавні об'єднання

Міждержавні об'єднання.

З формою державно-територіального устрою пов'язане таке явище як міждержавні об'єднання.

Міждержавне об'єднання – це союз держав, що утворений на основі міждержавного договору з метою економічної та політичної інтеграції держав-учасниць.

Існує декілька поглядів на останні. Так, А. Венгеров наголошує на тому, що до міждержавних об'єднань належать імперія, конфедерація, спілка і співдружність²⁰. Водночас В. Протасов вважає, що конфедерація є формою державного устрою²¹. О. Скакун до міждержавних об'єднань відносить конфедерацію та співдружність²², а Р. Мухаєв – конфедерацію, співдружність та спілку²³.

До останніх належать співдружності держав та їхні співтовариства.

Співдружність держав – це аморфне організаційно оформлене об'єднання держав, що виступають як асоційовані учасники при збереженні ними повного суверенітету та незалежності.

²⁰ Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.] – М.: Юриспруденция, 1999. – С. 124-126.

²¹ Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / Протасов В.Н. – М., 1999. – С. 158. – (серия «Подготовка к экзамену»).

²² Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х.: Консум, 2000. – С. 87-89.

²³ Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. / Мухаев Р.Т. – М.: ПРИОР, 2001. – С. 159-161.

Співтовариство держав – це союз держав, що утворений на основі міждержавного договору з метою інтеграції ресурсів учасників для вирішення актуальних завдань.

Прикладом співтовариства може служити ЄС, НАТО та ін. Прикладами співдружності – СНД, Британська співдружність тощо.

Конфедерація і унія.

Деякі правознавці до форми державного устрою відносять конфедерацію і унію.

Конфедерація – це союз суверенних держав, утворених для досягнення певних цілей.

Для конфедерації характерними є низка *ознак*:

1) Наявність наднаціональних органів управління, що створюються для реалізації узгодженої політики держав-членів конфедерації.

2) Рішення цих загальних органів не мають прямої дії, а набувають юридичної сили лише після затвердження їх центральними органами влади відповідних держав-членів конфедерації.

3) Відсутність єдиного вищого законодавчого органу.

4) Відсутність єдиного громадянства.

5) Країни-члени конфедерації у повному обсязі самостійно здійснюють міжнародну діяльність.

6) Верховенство національного законодавства над законодавством конфедерації.

7) Право членів конфедерації на вільний вихід з неї та розірвання конфедеративного договору.

Як ми бачимо з самого визначення, конфедерація – це союз суверенних держав. Держава передбачає власний державний устрій. Саме тому конфедерація, як правило, не є формою державного устрою, адже члени конфедерації мають право

суверенітету. Проте з цього правила є виключення. Так, сучасна Швейцарія має назву Швейцарська конфедерація. Це дозволяє нам виділяти, принаймні, два різновиди конфедерацій.

Залежно від реального суверенітету, всі конфедерації можна поділити на юридичні і фактичні.

В умовах **юридичної** конфедерації держава вважається конфедерацією лише формально, але по суті, це – федерація чи імперія. Прикладом саме юридичної конфедерації можна вважати сучасну Швейцарію, яка формально називається конфедерацією, але по суті є федерацією.

Фактичною ж конфедерацією вважається така, де неухильно дотримується право суверенітету членів конфедерації. Прикладом фактичної конфедерації можна вважати Конфедерацію Південних Штатів під час громадянської війни у США 1861 – 1865 рр.

Другим варіантом державно-подібного об'єднання є **унія** – форма об'єднання монархічних держав під владою єдиного глави держави, яке відбувається як шляхом створення спільних владно-управлінських органів, так і без такого кроку.

Залежно від способу утворення унія може бути особистою чи реальною.

Особиста унія між державами утворюється, коли монарх має право на трон у двох чи більше держав. Так, у 1580-98 рр. король Іспанії Філіп II одночасно стає королем Португалії (як Філіп I). Проте об'єднання Іспанії і Португалії в одну країну не відбулося. Між ними була утворена особиста унія.

Щодо реальної унії, то найвідомішим прикладом є унія між королівством Польським і Великим князівством Литовським в результаті якої була утворена Річ Посполита або унія між Англією та Шотландією у 1706 році, результатом якої була поява Великобританії. Таким чином, коли між державами укладається договір про утворення унії, то така унія вважається **реальною**.

Аналіз конфедерацій та уній свідчить, що у деяких випадках конфедерації та унії є складними державами, а в інших – міждержавними об'єднаннями.

Саме в силу того, що унії та конфедерації можуть належати до різних форм територіальної інтеграції, їх слід визначати як *державно-подібні об'єднання*.

ЛЕКЦІЯ 9. Політичні режими

План

1. Тоталітарний режим.
2. Авторитарний режим.
3. Ліберальний режим.
4. Демократичний режим.

9.1. Тоталітарний режим

Поняття і види тоталітарних режимів.

Вперше тоталітаризм став аналізуватися в XX столітті як протиположна демократії. Проте як явище він був відомим досить давно. Прихильниками тоталітарної моделі державності були Платон, Т. Кампанелла та інші. В тій чи іншій мірі тоталітарні моделі існували в часи Середньовіччя. Так, на Близькому Сході існувала держава асасинів-ісмаїлітів. Вона була знищена під час монгольської навали, проте до того вона наводила жах на весь тодішній цивілізований світ, посиляючи асасинів вбивати державних і політичних діячів того часу.

З переходом до постіндустріального суспільства, з'являється небезпека так званого **інформаційного** тоталітаризму, що пов'язаний з використанням інформаційних технологій та створенням своєї системи e-government (електронного управління, електронного уряду тощо). З одного боку демократичні ідеї e-government збагачують поняття свободи. З іншого ж людина постіндустріального суспільства стає більш враженою перед загрозою тоталітаризму, адже в умовах зазначеного суспільства вся економічна діяльність може перейти в чисто електронну сферу. Це призведе до того, що кожен громадянин матиме власну електронну картку. Крім безперечних переваг, це відкриває

небувалий простір для державного контролю та впливу на громадян. В такому постіндустріальному суспільстві державі навіть необов'язково вбивати опозиціонерів: досить стерти інформацію про них в базі даних (тобто стерти інформацію про гроші та документи громадянина), і вони помруть від голоду. Недаремно правозахисники в США борються проти проектів створення громадських смарт-карт, котрі несуть у собі повну інформацію про власника.

Тоталітарний режим (лат. **totus** – весь, цілісний, сукупний) характеризується абсолютним контролем держави над всіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та пануючій ідеології.

Залежно від *тоталітарної ідеї* тоталітарні державно-політичні режими класифікуються на соціально-класовий, національно-расовий та релігійний тоталітаризм.

Соціально-класовий тоталітаризм опирається на соціально-класову ідеологію.

Прикладом соціально-класового тоталітаризму є Радянський Союз 1934 – 1953 рр. Хоча офіційно вважається, що тоталітаризм в СРСР розпочався з 1929 року, з цим погодитись не можна, адже з 1929 до 1934 років ще точилася боротьба всередині ВКП(б) з питань державного будівництва: йшла боротьба за владу між групою Й. Сталіна та групами М. Бухарина, М. Тухачевського та ін. У 1934 році відбулася подія, яку можна вважати початком тоталітаризму в СРСР: XVII з'їзд ВКП(б), де колишні опозиціонери каялися у гріхах і славили Й. Сталіна.

Крім того, соціально-класовий тоталітаризм існував в КНР за часів головування Мао Цзедуна.

Національно-расовий тоталітаризм опирається на національно-расову ідеологію.

Прикладом національно-расового тоталітаризму є націонал-соціалістична (нацистська) Німеччина 1934 – 1945 рр. Хоча А. Гітлер прийшов до влади у 1933 році, остаточно опозиція була знищена 30 червня 1934 року у “Ніч довгих ножів”, коли охоронні загони SS знищило біля 2 тис. опозиціонерів: лідерів NSDAP, Рейхсверу, SA (штурмові загони) та ін. Як відомо, деяких знищили “помилково”. Так, музичного критика Шмідта розстріляли замість лікаря Шмідта, лідер Гітлерюгенда Саксонії Ламмерман також помилково потрапив у списки на розстріл. Їхні вдови отримали прах покійників та листи з вибаченнями.

Вперше ж національно-расовий тоталітаризм з’явився в умовах фашистської Італії, яка проголосила курс на побудову тоталітарної держави.

Релігійний тоталітаризм опирається на релігійну ідеологію.

Держава асасинів реалізувала у собі саме релігійний тоталітаризм.

Прикладом релігійного тоталітаризму є також Єзуїтська держава в Парагваї, що існувала у 1610 – 1768 рр. Історія цієї держави розпочалася у 1609 році, коли єзуїти в Гуайрі (Парагвай) створили поселення, які мали назву редукації (від *лат. reduco* – “привожу назад” – до християнства тих індіанців, хто начебто втратив віру). Вони поєднували елементи феодалізму з рабовласництвом та патріархально-родовими відносинами. В редукаціях, окрім бідних хатин індіанців, будувались численні майстерні, шкіряні, лісопильні, цеглинні заводи, були арсенали, склади та верфі. За виконану роботу та покору єзуїти надавали індіанцям лише їжу та одяг. З відома іспанської корони, єзуїти підкоряли індіанців не лише за допомогою сили, як світські владики, а й шляхом оман, підкупу родоплемінної верхівки, а також проповідями про створення раю на землі. У 1610 році на базі редукацій в Парагваї виникла так звана “Єзуїтська держава”. Позбавивши індіанців будь-якої власності, єзуїти змушували їх тяжкою працею на полях та в майстернях створювати колосальні багатства для ордену. Індіанці вмирали від непосильної праці, голоду, хвороб, гинули у війнах з “непокірними” індіанцями. Найцікавіше ж полягало у тому, що індіанці, які жили в редукаціях, не протестували проти свого становища.

Більше того: вони намагалися сповідатися своїм наставникам-єзуїтам *відразу ж*, як тільки-но їх відвідала яка-небудь крамольна думка. Зростання влади та багатства єзуїтів в Парагваї та інших іспанських колоніях, стривожило іспанську корону, за наказом якої у 1768 році єзуїти були вигнані з американських володінь Іспанії.

У XX столітті релігійний тоталітаризм було запроваджено в таких державах як Іран за часів керівництва аятоли Рухолли ал-Мусаві ал-Хомейні чи Афганістан часів правління талібану.

Ознаки тоталітарного політичного режиму.

Держава прагне до глобального панування над всіма сферами суспільного життя, до всеохоплюючої влади. Це досягається шляхом абсолютної концентрації влади шляхом з'єднання законодавчої та виконавчої влади в одній особі при фактичній відсутності незалежної судової влади.

Суспільство практично повністю відчужено від політичної влади, але воно не усвідомлює це, адже становить масову соціальну базу режиму у якості суспільно-політичного руху. Суспільство добровільно й охоче підтримує тоталітарний режим.

Монопольний державний контроль над релігією, культурою, засобами масової інформації, економікою тощо. При цьому держава прагне до контролю над особистим життям людей, над мотивами їхніх вчинків.

Абсолютна законодавча регламентація суспільних відносин, яка базується на принципі “заборонено все, що прямо не дозволено владою”. Це означає, що можна робити лише те, що прямо дозволено владою.

Державна влада формується бюрократичним способом, через закриті для суспільства канали, оточена таємним ореолом і недоступна для контролю з боку народу. Можна сказати, що державна влада формує сама себе: вищі посадові особи призначають нижчих, а нижчі, в свою чергу, обирають вищих. Так діяв так званий принцип демократичного централізму.

Домінуючим методом управління стає насильство, примус, репресії та терор, заснований на тотальному та перманентному насильстві. Терор виступає як логічне продовження тоталітарної пропаганди і, на відміну від авторитарного терору, спрямованого, як правило, проти супротивників режиму, тоталітарні репресії загрожують всьому населенню. Недаремно, в СРСР існували плани викриття “ворогів народу”, які потрібно було виконувати.

Зараз існує низка праць, які доводять, що СРСР часів Й. Сталіна був гіршим, аніж нацистська Німеччина, адже Сталін знищував радянських громадян, тоді як А. Гітлер німців намагався не знищувати.

Проте при цьому слід мати на увазі, що нацистська Німеччина належала до національно-расового типу тоталітаризму, тоді як СРСР – до соціально-класового. Це означає, що в Німеччині „ворог” існував серед інших національностей та рас, а в СРСР формально існувала „диктатура пролетаріату”, а отже „ворог” існував серед інших класів. Саме тому, порівнюючи СРСР з нацистською Німеччиною, слід враховувати, що порівнювати слід не те, скільки Гітлер знищив німців, а Сталін – радянських громадян. Порівняння повинно відбуватися так: скільки німців знищив Гітлер порівнюється з цифрою знищених Сталіним пролетарів. Якщо ж порівнювати знищених Сталіним радянських громадян, то слід враховувати, скільки Гітлер знищив представників інших націй та рас, тобто потрібно порівняти статистику знищених Сталіним під час голодоморів, репресій та Великої Модернізації країни із знищеними Гітлером під час як мирного періоду (1934-1939 рр.), так і під час Другої Світової (в тому числі Великої Вітчизняної) війни (1939-1945 рр.).

Влада належить одній партії (однопартійна система) чи релігійній організації. Панування однієї партії чи релігійної організації, фактичне зрощення її професійного апарату з державою, заборона опозиції. Так, після приходу до влади, ВКП(б) в СРСР та НСДАП в Німеччині були заборонені всі інші партії. В Німеччині принцип фюрерства було поширено на державне управління (пам’ятаєте: штандартенфюрер, группенфюрер тощо). Щодо опозиції, то в Німеччині вона була

ліквідована 30 червня 1934 року в “Ніч довгих ножів”, а в СРСР – у другій половині 20-х років, коли в 1927 році XV з'їздом ВКП(б) була прийнята резолюція «Про опозицію», зміст якої зводився до того, що «приналежність до троцькістської опозиції і пропаганда її поглядів є несумісним із приналежністю до ВКП(б)» і згодом, у 1929 році, коли було розгромлено правий ухил у ВКП(б) (група Н. Бухарина та О. Рикова). Після цього всього став створюватися тоталітарний режим.

Права і свободи людини і громадянина мають декларативний, формальний характер, гарантії їх реалізації відсутні. Такою гарантією міг би бути суд, але він є залежним від влади.

Економічною основою режиму виступає майно, що знаходиться у обциинній, монополістичній чи державній власності. При цьому існує економічна автаркія при жорсткій регламентації економіки та суттєвої долі позаекономічних форм примусу, тобто наказів, які підтримуються силою карних органів держави.

Контроль над суспільством досягається як за допомогою контролю над інформацією, так і за рахунок єдиної офіційної ідеології, фактичного усунення плюралізму. Ця **моністична** (тобто єдина, пануюча, не припускаючи плюралізму) ідеологія виходить виключно від пануючої партії та не терпить ніякої опозиції чи критики. При цьому існує наявність особистої ролі пропаганди та фактична відсутність демократичних інститутів, в результаті чого відбувається тотальне відчуження індивіду від влади (наприклад, переслідується церква).

Принцип вождізму. Централізація державної влади на чолі з диктатором та його оточенням, в умовах якої вождь обов'язково повинен бути лідером харизматичного типу. Такими лідерами були Й. Сталін, А. Гітлер, Б. Муссоліні, Мао Цзедун.

Непідконтрольність державних репресивних органів суспільству. Репресивними органами були НКВС в СРСР, гестапо й СД в Німеччині, ОБРА в Італії. Вони контролювалися лише лідерами.

Відсутність правової державності та громадянського суспільства, антикапіталізм. В нацистській Німеччині були антикапіталістичні гасла і відбувалася заміна “чужих” капіталістів (євреїв) “своїми”. В СРСР капіталісти взагалі знищувались.

Державна влада здійснюється за своїм розсудом, без урахування думки більшості. Вона суперечить демократичним механізмам, інститутам та нормам. Більшість, як консервативна складова тоталітарного суспільства, підтримує режим, хоча демократії тут дійсно немає.

9.2. Авторитарний режим

Поняття і ознаки авторитарного політичного режиму.

Авторитарний режим займає проміжне становище між тоталітаризмом та лібералізмом. На наш погляд, це пов'язано з тим, що демократія і тоталітаризм є крайніми протилежностями, проте демократія і лібералізм знаходяться майже поруч. Авторитаризм же поєднує в собі і деякі ліберальні елементи і риси тоталітаризму.

Авторитаризм (від *лат. autoritas* – абсолютна влада, вплив, наказ) визначається як державний режим, у якому державна влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу.

Для авторитарного політичного режиму характерними є низка *ознак*.

Автократизм (самовладдя) або *невелике число носіїв влади*. Ними можуть бути як одна людина (монарх, тиран, диктатор), так і група осіб, що здійснює політичне керівництво. В середині правлячої групи виділяється часом сильний харизматичний лідер (у Чилі ним став генерал, що був головнокомандувачем збройними силами, Аугусто Піночет), вплив якого є дуже великим. Однак, як

правило, він не схильний одноосібно приймати рішення. Врахування думок, рекомендації, наради, обговорення того чи іншого питання зі своєю командою стає для нього необхідним. І хоча суспільство не обожає лідера (як в умовах тоталітарної держави), проте, воно орієнтується на нього. У тому випадку, коли керівництво держави формується внаслідок державного або військового перевороту (як це трапилося 11 вересня 1973 року в Чилі, коли був скинутий президент Сальвадоре Альєнде і розпущений уряд Народної єдності), колективне правління в умовах авторитарного режиму називається хунтою. В умовах радянського авторитаризму таке керівництво уособлювало собою Політбюро ЦК КПРС. Одноособове правління в Латинській Америці називається кауділізмом тому, що каудільо означає ватажок, поводитир. В Африці такий ватажок називається “бігменом”.

Ігнорується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Найчастіше президент, виконавчо-розпорядницькі структури підкоряють собі всі інші органи, наділяються законодавчими і судовими повноваженнями.

Роль представницьких органів державної влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони і можуть існувати. Так, в СРСР після смерті Й. Сталіна існувала Верховна Рада Радянського Союзу, однак основні питання вирішувала правляча партія – КПРС.

Суд виступає, по суті, допоміжним органом, разом із яким можуть використовуватися і позасудові органи. До таких позасудових органів відносились психіатричні клініки в СРСР, “ескадрони пильності” у Чилі, парагвайські (у період диктатури А.Стресснера), а також бразильські “ескадрони смерті”. Діяльність останніх наприкінці 1968 року вже перестала жахати громадян Бразилії. Ескадрони були сформовані наприкінці 50-х років на базі створеної в 1958 році «спеціальної поліції» під керівництвом Мілтона Ле Кока. У середині липня 1970 року діяльність ескадронів смерті – «Червоної Рози» і «Білої Лілії» досягла апогею, коли за одну ніч було ліквідовано 15 найнебезпечніших злочинців. Крім двох вищезгаданих

ескадронів, у їхню систему входили підрозділи пілотів-рятувальників ПАРАСАР, діяльність яких була спрямована на ліквідацію прогресивних профспілкових лідерів; ККК – команди полювання за комуністами; МАК – антикомуністичний рух тощо.

Зберігається часткова цензура, існує свого роду напівгласність. Зазначена цензура стосується лише тих тем, що можуть вважатися політичними. Так, згідно з законом Індонезії 1982 року, діяльність ЗМІ Індонезії стала жорстко контролюватися Радою у справах преси, яка складалася з представників преси й уряду й очолювалась міністром інформації. Закон досить чітко визначає два основних завдання ЗМІ: по-перше, сприяти зміцненню духу єдності нації, дисципліни, відповідальності індивіда перед суспільством, підйому національної інтелігенції; по-друге, стимулювати участь народу в суспільному розвитку. Будь-яке порушення цих завдань могло призвести до негайного накладення на ЗМІ великого штрафу, закриттю того чи іншого видання і осудження журналістів та редакторів, що допустили «порушення» Закону про пресу. Рада по справах преси цілком контролювала видачу ліцензії на будь-яке видання тощо.

Відсутність єдиної ідеології. На відміну від тоталітаризму в умовах авторитарного режиму не виправдують свої вчинки прагненням до високої мети.

Права і свободи людини і громадянина, головним чином, проголошуються, але реально не забезпечуються в усій своїй повноті. Насамперед це стосується політичної сфери.

Необмеженість влади, а також її непідконтрольність громадянам. Влада формує сама себе і спроба її контролювати може призвести до фатальних наслідків для сміливця. Так, після смерті Й. Сталіна партійна верхівка Радянського Союзу зробила все, щоб її влада стала необмеженою. Контроль над нею з боку громадян визнавався єрессю і, відповідно, переслідувався всіма засобами, які були характерні для партійно-вождистського авторитаризму, що був характерним для Радянського Союзу того часу. Недаремно передвиборним гаслом (у 1989 році, коли відбувалися вибори до з'їзду народних депутатів СРСР) майбутнього Президента РФ Б. Єльцина

стала вимога усунення необмеженої влади КПРС і встановлення громадського контролю (контролю Рад) над партією.

Державна влада може здійснюватися за допомогою законів, але їх вона приймає за власним розсудом. Саме таким чином до Конституції СРСР була внесена стаття 6, що затверджувала “керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій” Комуністичну партію Радянського Союзу.

Громадянина позбавлено гарантій безпеки у взаємовідносинах із державою. Держава, яка не підлягає контролю з боку суспільства, як правило позбавляє своїх громадян будь-яких гарантій їхньої особистої безпеки. Так, офіційно спрямовуючи свою діяльність «на боротьбу з тероризмом», чилійські законодавчі органи 1973–1988 рр. вважали терористичною діяльністю практично кожен акт протесту, інакомислення або будь-якої форми незгоди з владою. Тому підозрювані в «терористичній діяльності» автоматично ставилися поза законом, і для розправи з ними спецслужби могли удатися до своїх т.зв. «дискретних повноважень»: без пред'явлення будь-яких формальних обвинувачень піддати його тюремному ув'язненню терміном від 5 до 20 днів, насильно перемістити з одного району країни в інший, виключити з навчального закладу, звільнити з державної служби, позбавити громадянства, вислати за кордон, ізолювати від родини. Жертви «дискретних повноважень» були позбавлені права звертатися зі скаргою в суд, а відновлення їх у правах представлялося на розсуд влади.

Реальна або потенційна опора на силу. Як правило, серед методів державного керівництва домінують командно-адміністративні. Однак авторитарний режим, навіть застосовуючи жорсткі насильницькі прийоми здійснення політичної влади, не вдається до терору і масових репресій, що носять характер геноциду. Більше того, він може користуватися популярністю серед широких верств населення. У той же час автократія володіє достатньою силою, щоб за своїм розсудом у випадку такої необхідності використовувати силу, примусивши громадян до покори. Вона не

вимагає демонстрації відданості з боку населення, як при тоталітаризмі, їй досить відсутності відкритого політичного протистояння. Однак режим є безжальним до проявів реальної політичної конкуренції за владу, до фактичної участі населення в прийнятті рішень щодо найважливіших питань життя суспільства, тому авторитаризм придушує основні громадянські права.

«Силові» структури суспільству практично не підконтрольні. Найчастіше вони використовуються в суто політичних цілях. Так, в Чилі в період з 1973 до 1988 років “силові” структури: армія, поліція, таємна поліція (ДІНА), національний інформаційний центр (НІЦ), карабінери (ДІКОМКАР) вірно служили хунті, безжально придушуючи будь-який опір з боку опозиції.

Державна монополія на політику, недопущення реальної політичної опозиції і конкуренції. Певна політико-інституціональна одноманітність, властива авторитарному режиму, не завжди є результатом законодавчих заборон і протидії з боку органів державної влади. Дуже часто це пояснюється не готовністю суспільства до створення політичних організацій, відсутністю в населення потреби до цього, як це було, наприклад, протягом багатьох століть у державах із монархічними формами правління або в Таїланді протягом ХХ століття. В умовах авторитарного режиму можливий частковий плюралізм, може існувати обмежена кількість партій, профспілок або інших організацій, але лише за умови їхньої підконтрольності автократу або хунті, тобто може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією, у іншому випадку вони забороняються. У Таїланді, наприклад, через функціонуючу двопартійну систему здійснювалося одноособове панування армії.

Відмова від повного тотального контролю над суспільством, як це спостерігається в умовах тоталітарного державно-політичного режиму. Обмежене втручання або невтручання держави в неполітичні сфери і, насамперед, в економіку. Держава займається, головним чином, питаннями забезпечення

суспільного порядку і державної безпеки, оборони і зовнішньої політики, хоча вона може впливати на стратегію економічного розвитку і проводити досить активну соціальну політику, не руйнуючи при цьому механізми ринкового саморегулювання. Органи державної влади всебічно заохочують прагнення своїх громадян до трудової активності, до придбання ними власності, до участі в різноманітних економічних програмах. Наявність жорсткої податкової політики в умовах авторитарного режиму поєднується з цільовими державними кредитами на розвиток галузей матеріального виробництва. Держава бере на себе фінансування програм у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я. Прикладами таких програм можуть служити п'ятирічні плани розвитку в Індонезії (так звані РЕПЕЛІТА).

Звужена або зведена нанівець сфера дії принципу виборності державних органів і посадових осіб, підзвітності і підконтрольності їх населенню. Для того, щоб зберегти необмежену владу у своїх руках, авторитарний режим проводить циркуляцію еліт не шляхом конкурентної боротьби на виборах за голоси виборців, а шляхом призначення зверху, кооптації (вольового введення) їх у керівні структури. В силу того, що процес передачі влади в подібних режимах відбувається не шляхом установлених законом процедур заміни керівників, а шляхом насильства, ці режими не є легітимними.

Види авторитарних режимів за метою їх встановлення.

Авторитарні державно-політичні режими класифікуються залежно від мети їх встановлення на три типи.

Модернізаційний тип. Метою його встановлення є проведення політико-правової і/чи соціально-економічної модернізації (Індонезія при Мохамеді Сухарто, Південна Корея часів Пак Чжон Хі, правління Олексія Михайловича у Московії).

Стабілізаційний тип. Його метою є стабілізація становища в державі в умовах гострої політико-правової чи соціально-економічної кризи або підтримка статус-кво

у державі (V Республіка у Франції при де Голлеві, Туреччина в часи президентства генерала Еврена, більшість необмежених та дуалістичних монархій).

Тиранічний тип. Його метою є встановлення режиму особистої влади для задоволення особистих потреб (диктатура Сомоси в Нікарагуа, правління Івана Грозного). Характерною рисою авторитаризму тиранічного типу є його корумпованість. Прикладом такого типу авторитарного режиму є й диктатура Ж.Б. Бокасса в ЦАР, яка тривала протягом 13 років (з 1966 року). За цей час він зумів шляхом насильства і терору спочатку оголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР, а потім, назвавши свою державу імперією, проголосив себе імператором. Наступним кроком стало усунення з посад тих, хто був йому не до вподоби, а отож потенційних конкурентів; звичайною практикою стали висилка з країни, арешти, середньовічні тортури і страти. У 1979 році при придушенні протестів школярів проти варварських порядків у країні, новоявлений імператор особисто керував розправою над ними. Така нелюдська жорстокість була пояснена лише після повалення Ж. Б. Бокасса: виявилося, що він був канібалом.

9.3. Ліберальний режим

Поняття і ознаки ліберального режиму.

Лібералізм – це громадсько-політична та ідеологічна течія, що ставить собі за мету звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму.

Для ліберального політичного режиму притаманними є наступні *ознаки*:

1) Взаємовідносини між владою та народом характеризуються взаємною критикою.

2) Основним типом правового регулювання є принцип „Дозволено все, крім насильницького повалення існуючого ладу. Наслідком цього дозволяється

створення будь-якої організації, крім тих, що прагнуть повалити існуючий лад насильницьким шляхом.

3) Індивід є первинним та реальним, аніж суспільство та його інститути; індивідуальні потреби та права є природними, а значить домінуючими над колективними та загальними правами та інтересами.

4) Усі свої закони та цінності (у тому числі мораль) людина створює сама, а тому у них нема заздалегідь закладеного статусу об'єктивної істини чи абсолютного добра. Об'єктивними є лише ті закони, що відображаються у раціональній свідомості індивіда у вигляді наукових фактів.

5) Свобода особистості відносно усіх суспільних інститутів, відповідальність особи як перед собою, так і перед суспільством.

6) Відмінність та відокремленість кожної людини від інших людей є безумовними та первинними, а будь-який зв'язок та схожість з іншими – умовними та вторинними.

7) Визнання суспільством і державою права усіх людей на самореалізацію.

8) Поєднання принципів індивідуалізму та гуманізму.

9) Свобода від обмежень з боку держави.

10) Ототожнення свободи і приватної власності.

11) Процеси перетворення торкається виключно політичні аспекти суспільного устрою.

Прикладами ліберальних політичних режимів були Іспанія в 1974-76 рр., коли обов'язки прем'єр-міністра виконував К. Аріас Наварро; КНР 1987-89 рр., коли генеральним секретарем КПК був Чжао Цзіян; Південноафриканська республіка 1978-84 рр. під час президентства П.В. Боти; СРСР 1988-89 рр., коли генеральним секретарем КПРС був М.С. Горбачов.

Види ліберального політичного режиму.

Існує два основних різновиди ліберального політичного режиму: класичний (прихильники – Є. Бентам, Б. Констан, Дж. Локк, А. Сміт) та новий (М. Фридмен, Ф. Хайек).

Для класичного лібералізму характерними є наступні ознаки:

1) Заміна свідомого керівництва економічними процесами, такими, що регулюються самі собою.

2) Обґрунтування особистої та політичної свободи свободою економічною.

3) Використання (без примусу) стихійних (насамперед, ринкових) сил суспільства.

4) Ліберальна модель полягає у достатності існування раціональної та стабільної правової структури, в рамках якої люди займаються будь-якою діяльністю згідно особистих планів. Держава, у якої є спеціальний апарат примусу, повинна створювати умови, які б сприяли максимальному розвитку індивідуальних здібностей, ініціативи і самостійності, прогнозування і планування діяльності громадян.

5) Закон повинен перешкоджати будь-яким спробам обмежити свободу вільного доступу у різні галузі на рівних засадах. Планування і конкуренція можуть поєднуватись лише за умови, що перше буде сприяти конкуренції, а не протидіяти їй.

6) Державі слід обмежитися лише встановленням загальних правил, які застосовувалися б до широкого кола ситуацій, надавши індивіду свободу у всьому, що залежить від локальних обставин.

Класичному лібералізму відповідає концепція „держави – нічного сторожа”, суть якої полягала у тому, що держава повинна була бути наділена лише мінімальними, найнеобхіднішими функціями, що забезпечують охорону порядку та захист країни від зовнішньої небезпеки.

Для нового лібералізму (так званий *неолібералізм*), який став результатом переосмислення економічної та соціальної ролі держави, притаманними є:

- 1) Збереження і захист природних прав людини.
- 2) Договірний характер відносин між окремою людиною і державою.
- 3) Пріоритет громадянських свобод над політичними, юридичними і моральними нормами.
- 4) Адаптування до історичних, національних і культурних умов.
- 5) Державне регулювання економіки.
- 6) Втручання держави у суспільну сферу.
- 7) Прагматизм, меркантилізм, раціоналізм.
- 8) Пошук і досягнення консенсусу.
- 9) Поліпшення соціальних умов реформування.
- 10) Благодійність і добродійність.

Неолібералізму відповідає концепція „*позитивної держави*”, яка, за допомогою спеціальної системи податків та державних соціальних програм перерозподіляє матеріальні блага на користь незаможних верств населення. Саме з концепції позитивної держави виросли теорії держави загального благоденства і соціальної держави.

9.4. Демократичний режим

Поняття і ознаки демократичного режиму.

Демократія – така форма організації і здійснення належної народу політичної влади, що заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю.

Для демократії характерною є низка *ознак*.

Населення країни приймає участь у формуванні і здійсненні державної влади шляхом прямої (референдум й вибори) та представницької демократії (через обрані органи типу парламентських). Прямою визнається демократія, в умовах якої населення безпосередньо приймає рішення з того чи іншого приводу.

На Русі такою формою прямої демократії було віче. Зараз – референдум (люди безпосередньо затверджують той чи інший законопроект: Конституцію, Зміни до неї тощо. Так, на референдумі, що відбувся 16 квітня 2000 року, в Україні було передбачено створення двопалатного парламенту та позбавлення депутатів їхньої недоторканності) чи вибори (люди безпосередньо обирають главу держави чи депутатів). Щодо представницької демократії, то вона передбачає здійснення народом приналежної йому державної влади через обрані народом представницькі органи, тобто ті органи, які представляють інтереси та волю народу. Раніше такою формою були Земські собори в Московії, Генеральні Штати у Франції, парламент в Англії тощо. Зараз в Україні таким органом є Верховна Рада України, яку формує населення нашої країни. До речі, можна сказати, що Московія XVII століття була більш демократичною, ніж Англія XVII століття, адже в Московії виборче право належало 5 % населення країни, тоді як в Англії його мали лише 2 %.

Рішення приймається більшістю з урахуванням інтересів меншості. Раніше вважалося, що демократія – це влада більшості. Однак слід мати на увазі, що більшість – це досить консервативне середовище. І хоча консерватизм повинен вітатися у сфері культури, у сфері економіки консерватизм тільки шкодить. Тому в умовах демократії хоча більшість і приймає рішення за своєю волею, проте вона враховує інтереси неконсервативної меншості.

Існування громадянського суспільства з його розвиненою структурою. В умовах демократії все більше з'являється сфер, в які держава не втручається. Це – економічні стосунки, які, будучи формально врегульованими державним законодавством, зберігають автономію від державного втручання безпосередньо у сферу підприємництва та бізнесу. Це відносини в родині, церкві тощо. Більше того,

громадянське суспільство в умовах демократичного режиму впливає на політику держави за допомогою партійної системи.

Наявність правової держави. Демократія можлива в умовах існування правової держави, тобто діяльність держави повинна здійснюватися в правових цілях, на основі права і правовими засобами.

Виборність та змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їхня підзвітність виборцям. В демократичній державі завжди центральні та місцеві органи обиралися народом. Щодо підзвітності їх виборцям, то така традиція передбачає депутатські накази та інші форми контролю виборців.

Виборність існувала ще в умовах Афіньської демократії, коли всі посадові особи та органи державної влади й управління формувалися шляхом виборів громадян Аттики (так називалась Афіньська республіка). Коли та чи інша особа переставала задовольняти афіньських громадян, її переобирали або усували. Такий порядок почав складатися ще з легендарних часів царя Тесея, якого було повалено силою зброї. Остаточо ж він склався в період діяльності архонта Афін Солон (реформи Солон). Саме з цього моменту починається існування демократичного принципу обираності та змінності вищих та місцевих органів державної влади.

Гласність, свобода засобів масової інформації від цензури. В умовах демократії нема цензури, яка б контролювала засоби масової інформації. Це дозволяє стверджувати, що демократичний режим передбачає існування так званої “четвертої влади” – влади засобів масової інформації.

В умовах розвиненої демократії “четверта влада” (перше три – законодавча, виконавча і судова) здатна повалити будь-яку особу. Так, 9 серпня 1974 року президент США Річард М. Ніксон був змушений піти у відставку, визнавши за собою провину у порушенні Конституції та введенні в оману американської громадськості. Це було результатом діяльності американських ЗМІ, які довели, що президент США займається організацією підслуховування своїх політичних опонентів (скандал Уотергейту).

Легітимність державної влади. Демократичний режим передбачає народну підтримку державної влади.

Діяльність “силових” структур (поліція, органи безпеки, армія тощо) регламентується законом, знаходиться під демократичним контролем суспільства і використовується лише за прямим призначенням. Поліція займається охороною правопорядку, органи безпеки охороняють безпеку держави, а армія захищає Батьківщину від зовнішніх ворогів. Всі інші функції покладати на “силові” структури суворо заборонено.

Домінують методи компромісу, переконання, узгодження, а методи примусу і насильства вкрай звужені. Останні застосовуються лише у випадку, коли все інше вже використовувалось і результату не досягнуто.

У найважливіших сферах суспільного життя панує закон. Хоча громадянське суспільство і функціонує відповідно до норм права, проте останні безпосередньо не втручаються в діяльність його членів, хоча повністю контролюють державу. Відносини між людьми та державою контролюються законом.

Реальна дія принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. В умовах демократичного режиму державна влада поділена на законодавчу (орган народного представництва), виконавчу (президент і уряд) та судову (здійснює функцію правосуддя, нагляду і контролю), які діють незалежно одна від одної.

Стосовно господарських суб’єктів і громадян діє принцип “дозволено все, що прямо не заборонено законом”. Господарські суб’єкти й громадяни можуть робити все, що прямо не заборонено діючим законодавством.

Політичний плюралізм. В умовах демократичного режиму існує багатопартійність, змагаються політичні партії, на законних підставах існує політична опозиція в парламенті і поза нього.

Проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина. Права і свободи людини й громадянина реально забезпечуються за

рахунок створення економічних, політичних, ідеологічних та державно-правових передумов демократії.

Саме за наявності цих передумов в суспільстві та в державі може з'явитися демократія.

Покоління демократії.

Історично першою демократією була *пряма демократія* в стародавній Греції, яка власне і дала назву демос – народ (грецьк.) кратос – влада (грецьк.). **Пряма демократія** – це влада більшості, здійснювана на мажоритарних принципах голосування. В основі її лежать референдуми, опитування, одно-етапні вибори. Пряма демократія була передовою для свого часу системою влади, але їй властиві деякі недоліки. Перш за все, це те, що вона працювала тільки в локальних групах, обмежених територіально. А оскільки продуктивність сільського господарства і транспорту у той час була низька, то і густота населення була низкою, навіть в містах. Як наслідок цього, пряма демократія могла охоплювати тільки малі групи людей.

Згодом в Стародавній Греції і Римі виникає друге покоління демократії. З історії ми знаємо, що крім імператора в Римі правив і сенат. Це була так звана **елітарна демократія**. Для неї характерне виникнення вузького прошарку професійних політиків, які власне і взаємодіють своїми поглядами і ідеями, формуючи при цьому загальний світогляд еліти. У елітарній демократії пересічні громадяни усунені від політичного процесу, їхня думка практично не враховується і не береться до уваги в безпосередній державницькій діяльності. Глобальний контур зворотного зв'язку в такому соціумі реалізується через зміну елітної групи. У такому суспільстві є соціум і є еліта. Якщо їхні ідеали співпадають, то ситуація стабільна, якщо ж вони істотно відрізняються, то розпочинаються заворушення, що, врешті-решт, завершуються переворотом і встановленням нової еліти, яка більш відповідає поточним інтересам соціуму. Крім того, для елітарної демократії був важливим

майновий ценз. Прикладом елітарної демократії був Сенат Стародавнього Риму. Сенатором міг фактично стати лише здібний і освічений громадянин. Відмінність елітарної демократії Стародавнього Риму від грецької полягала у тому, що вибір представника здійснювався не на основі жеребу (випадкової вибірки), а на основі публічних виступів кандидата, що мало на увазі або ораторські якості претендента, або підкуп ним виборців. Але від цього демократія бути елітарною не переставала.

Третє покоління демократії – **представницька демократія**, що відрізняється від елітарної демократії тим, що немає як такого майнового цензу, а є інтереси груп, виражені через своїх представників. Група, як правило, представляє територіальне утворення, але сучасні виборчі технології масового впливу, часто за допомогою маніпулювання свідомістю виборців, через ЗМІ, призводять до того, що групи ці найчастіше є фінансовими або політичними. Фактично з розвитком ЗМІ стає можливим створення інформаційних потоків від одного до багатьох і як наслідок виникає можливість нав'язування свого світогляду великій групі, яка потім і ухвалює відповідне рішення. При цьому, оскільки використання ЗМІ і політтехнологій вимагає грошей, то система врешті-решт вироджується в елітарну, а точніше – у змішану – елітарно-представницьку демократію. Фактично ж лише територіальне формування складу представників, за умови невторчання зовнішніх фінансових і політичних груп це, по суті, і є представницькою демократією, але у міру збільшення впливу зовнішніх консолідованих груп вона врешті-решт вироджується в елітарну. Якщо ж представницька демократія сформована відповідно до якихось ідеальних вимог, а саме, рівномірне територіальне представництво і рівномірне представництво за родом діяльності, то у даному випадку представництво буде найточніше відповідати соціуму.

Четверте покоління демократії ще знаходиться у стадії формування. Існує, принаймні три основні назви демократії цього покоління: **деліберативна** (демократія діалогу), **консенсусна** (демократія злагоди) або **партисипаторна** (демократія участі). Суть демократії четвертого покоління полягає у тому, що вона

організовується у якості динамічної піраміди з прямим народовладдям у основі та представницького народовладдя на кожному наступному рівні, починаючи з основи. При цьому якщо на рівні міста, комуни, товариства виробляється загальна влада, то на більш високому рівні об'єднання представники виступають у ролі посередників при формуванні загальної волі. Лідер обслуговує інтереси членів організації, яка його висунула, і знаходиться під жорстким контролем з боку громадськості. Оцінка ж лідера залежить лише від досягнення спільнотою остаточного результату за його допомогою.

Види демократичних режимів.

Будь-який демократичний режим визнається справедливим з точки зору права. При цьому під справедливістю кожне суспільство розуміє своє. Якщо справедливість розуміти як свободу, то це – ліберально-демократичне трактування; якщо ж справедливість розуміти, як рівність, то це – соціал-демократичне трактування. Суть першого підходу полягає в тому, що право є вираженням рівності людей або рівності свобод. Це – ліберально-демократична концепція. Соціал-демократична концепція виступає проти рівності, як формальної рівності людей і прагне доповнити її рівністю економічною.

Залежно від того, який тип справедливості домінує у праві певної країни, вона може мати:

1. Ліберально-демократичний режим, який на перше місце ставить свободу, у тому числі свободу підприємницької діяльності.
2. Соціал-демократичний режим, який на перше місце ставить рівність, навіть якщо для цього потрібно обмежити свободу.

Алексіс де Токвіль з цього приводу вважав, що всі країни, які повалили феодальний лад є демократичними, адже в них рухнули станові перепони. Але при цьому одні з них пішли шляхом демократії свободи – ринкової та іншої змагальності людей, а інші – шляхом демократії рівності – обмеження вільної змагальності та

приміщення нерівних за природою людей у абсолютно рівні умови²⁴. Риси соціал-демократичної держави переважають у Федеративній Республіці Німеччині та Швеції. Україна також оголосила себе соціальною державою. Найближче до ліберально-демократичних політичних режимів наблизилися такі країни, як Сполучені Штати Америки та Великобританія.

Для **соціал-демократичного режиму** характерними є:

1) Не тільки політична рівноправність громадян, а й рівність їх соціально-економічних прав.

2) Соціальна рівність людей, що забезпечує їм приблизно однакові фактичні можливості участі у політиці, реальне використання своїх прав.

3) Забезпечення кожному матеріального достатку, який є необхідним для участі в управлінні, освіті та дозвіллі, доступу до інформації тощо.

Для **ліберально-демократичного режиму** характерними є:

1) Індивідуалізм, визнання особи первинним та головним джерелом влади, пріоритет прав індивіда над законами держави. З метою захисту прав особи вони закріплюються в конституції, неухильне виконання якої контролює незалежний суд.

2) Суто політичний, формальний характер демократії, що витікає з обмеженого та негативного розуміння свободи як незалежності та захищеності від втручання з боку держави та інших людей.

3) Парламентаризм, домінування представницьких форм політичного впливу.

4) Обмеження компетенції та сфери діяльності держави як правило охороною громадського порядку, безпеки та прав громадян, соціального миру тощо, її невтручання у справи громадянського суспільства, економічні, соціальні та духовно-моральні процеси.

5) Поділ влади, створення механізму стримувань і противаг як умови ефективного контролю громадян над державою, запобігання зловживанню владою.

²⁴ Див.: Панарин А.С. Политология. Западная и Восточная традиции: Учебник для вузов / Панарин А.С. – М.: Книжный дом «Университет», 2000. – С. 310.

6) Обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної та групової автономії та свободи. Меншість зобов'язана підкорятися більшості лише у чітко встановлених питаннях, за межами яких вона є повністю вільною. Меншість має право мати власну думку і відстоювати її в рамках закону, незважаючи на прийняті більшістю рішення.

ТЕМА 4. ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

ЛЕКЦІЯ 10. Тип держави: поняття, структура і диференціація

План

1. Тип держави.
2. Типологія держави: поняття та основні підходи.
3. Юридичний підхід до типології держави.

10.1. Тип держави

Поняття і значення типу держави.

Поняття типу держави є найважливішою категорією державознавства. Він відображає соціальне призначення держави, її місце і роль у житті суспільства та індивіда на різних етапах людського життя.

Тип держави – це сукупність найбільш загальних і стійких рис та ознак держави, що притаманні певному етапу історичного розвитку і відображають його сутність, зміст і соціальне значення.

При цьому соціальне значення типу держави виявляється у:

- соціальному характері влади, її приналежності певним класам, групам чи суспільству в цілому;
- спрямованості діяльності органів вищої державної влади на реалізацію або вузько-класових або загально значущих потреб;
- співвідношенні держави та громадянського суспільства, тобто ступеня втручання державної влади у приватне життя громадян.

Поняття категорії „тип держави” має досить суттєве теоретичне і практичне значення.

Теоретичне значення цієї категорії полягає у можливості виявити за своєрідним калейдоскопом змінюючи одне одного форм правління стійкі риси, загальні принципи, певну логіку та закономірності. Ця логіка може бути обумовлена змінами у співвідношенні взаємодії держави і суспільства на кожному етапі історичного розвитку. Для виявлення цієї логіки потрібно все різноманіття держав об'єднати на основі стійких типових формальних (структура інститутів влади, способи її формування, режим взаємодії влад) та соціальних (приналежність державної влади певним класам, спільнотам чи індивіду) ознак.

Практичне значення поняття „тип держави” полягає у його здатності дослідити характер і роль держави, які постійно змінюються, а також виявити переваги і недоліки конкретно-історичних типів держав і на цій основі зрозуміти сутність і функції сучасної держави. Це є досить важливим, адже дозволяє людині усвідомити своє місце у системі сучасної держави.

Структура типу держави.

Тип держави складається з наступної *систематизованої структури*: характеристика державної влади; аналіз цілей, завдань, функцій та механізму держави; дослідження форми держави.

Так, зокрема, характеризуючи державну владу, слід особливу увагу приділити:

1. Державному режиму.
2. Соціальній та/чи морально-ідеологічній основі державної влади.
3. Формі легітимності державної влади за різними класифікаціями.

Аналіз цілей, завдань, функцій і механізму держави передбачає висвітлення наступних питань:

1. Цілі (декларовані і реальні), що ставить перед собою держава.
2. Завдання (конструктивні, стабілізаційні і деструктивні), які намагається вирішити держава.
3. Функції (зовнішні і внутрішні), якими наділяється держава.

4. Механізм: аналіз структури (статичної і динамічної), який використовується державою.

Дослідження форми держави передбачає характеристику форми правління, державного устрою та політичного режиму.

Тип держави зв'язаний з такою категорією як державність.

Державність – це складний комплекс елементів, структур, інститутів публічної влади, а також компонентів неполітичного характеру, що обумовлені специфікою економічних, політичних, духовно-моральних умов життєдіяльності народу чи то об'єднання народів на певному етапі розвитку суспільства.

Як ми бачимо, категорія державності не зводиться виключно до державних структур, а тому вона є ширшою категорією, аніж держава.

10.2. Типологія держави: поняття та основні підходи

Загальна характеристика типології держави.

Типологія держав – це класифікація груп держав за спільними для них ознаками, які визначають сутнісну характеристику цих груп держав.

Вона виступає, як відбиток процесу історично неминучої зміни одних типів держави і права іншими. Типологія є одним із найважливіших прийомів або засобів пізнання історичного процесу розвитку держави і права.

Існує дуже багато критеріїв типології. Так, за теорією модернізації держава може бути традиційною (раніше це була держава аграрного типу, тепер – індустріального), перехідною та модернізованою або сучасною (раніше це була держава індустріального типу, тепер – постіндустріального).

З точки зору соціальних критеріїв виділяють наступні держави:

- соціальні та асоціальні (державна влада не здійснює заходів щодо надання соціальних послуг населенню);

- світські, теократичні і клерикальні;
- правові та поліцейські.

На Заході затвердилася думка про поділ типів держави на демократичні та автократичні. Таку точку зору, зокрема, має видатний австрійський юрист Г. Кельзен, який в основу цієї типології покладає ідею політичної свободи. Його підтримують американський професор Р. Макайвер та німецький дослідник Р. Дарендорф²⁵. Але такий підхід, по суті дозволяє ототожнити тип держави з політичним режимом.

Саме тому на сьогодні затвердилося лише три підходи до типології держави: цивілізаційний, формаційний і юридичний.

Загальна характеристика цивілізаційного підходу до типології держави.

Цивілізаційний підхід ґрунтується на віднесенні держави до певного типу цивілізації.

Більшість вчених вважають, що цивілізація є синонімом культури. Остання означає рівень і ступінь розвитку матеріальної і духовної культури, а також епоху деградації і занепаду культури в протизагу її цілісності й обмеженості. В результаті ж того, що культура має безліч визначень, виникає можливість говорити про самі різні варіанти цивілізаційної типології. Зокрема:

- східний, західний і змішаний (проміжний) тип держави;
- європейський, азіатський і північноамериканський тип держави;
- стародавній, середньовічний і сучасний тип держави;
- аграрний, індустріальний і інформаційний тип держави;
- селянський, промисловий і науково-технічний тип держави;
- доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний тип держави;
- локальний, особливий і сучасний тип держави.

²⁵ Про погляди Г. Кельзена, Р. Макайвера та Р. Дарендорфа детальніше див.: Комаров С.А. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов / С.А. Комаров, А.В. Малько – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 211.

Проте, всі вищевказані типології можна звести до двох груп.

Перша група опирається на аналіз цивілізації як певної соціокультурної категорії.

Цивілізація як *соціокультурна система* включає в себе соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, його етнічні і релігійні основи, ступінь гармонізації людини і природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особи.

Прихильниками такого підходу до цивілізацій є А. Тойнбі, С. Хантінгтон та деякі інші вчені.

Поєднання їхніх поглядів дозволяють виявити наступні типи держави за „цивілізаційним підходом: соціокультурний контекст”:

1. Державу західної цивілізації.
2. Державу православно-слов'янської цивілізації.
3. Державу конфуціано-китайської цивілізації.
4. Державу буддистсько-японської цивілізації.
5. Державу індуської цивілізації.
6. Державу ісламської цивілізації.
7. Державу латиноамериканської цивілізації.
8. Державу африканської цивілізації.

Друга група оперує категорією цивілізації як категорією прогресу.

Цивілізація як *синонім прогресу* – це рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури.

Прихильниками цієї теорії є У. Ростоу, Д. Белл та інші дослідники. Найпоширенішим варіантом цієї типології, яка розглядає цивілізаційний підхід у контексті прогресу, є поділ усіх держав на держави аграрного типу, держави індустріального типу та держави постіндустріального типу. При цьому держава аграрного типу відповідає аграрному суспільству, держава індустріального типу –

індустріальному суспільству, а постіндустріального типу – постіндустріальному суспільству.

Саме з „цивілізаційним підходом: контекст прогресу” перекликається формаційна теорія, яка передбачає закономірності зміни фаз суспільного розвитку, що являє собою певний щабель сходження людства від нижчих ступенів до вищих.

Загальна характеристика формаційного підходу до типології держави.

Сутність формаційного підходу до типології держави визначається суспільно-економічною формацією.

Суспільно-економічна формація являє собою історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва і виступаючий як найважливіший щабель поступального розвитку людства.

Відповідно до формаційного підходу розрізняються наступні історичні типи держав:

1. Рабовласницький;
2. Феодалний;
3. Буржуазний;
4. Соціалістичний.

Намагаючись підтримати формаційний підхід до типології держави, деякі державознавці пропонують додати сучасний²⁶ або соціально-демократичний²⁷ тип держави.

Проте протиставлення держави соціалістичного і соціально-демократичного типу є передчасним у зв'язку з тим, що соціалістична ідея має велику кількість напрямів. Виділення ж „сучасного типу держави” є не зовсім коректним, адже категорія „сучасності” є занадто розширеною у часі.

Розглядаючи цивілізаційний варіант типології, слід зазначити два моменти:

²⁶ Див.: Загальна теорія держави і права: навч. посіб. [Колодій А.М., Лисенков С.Л., Тихомиров О.Д. та ін.]; за ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 27-29.

²⁷ Див.: Олійник А.Ю. Теорія держави і права: Навчальний посібник / А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарев, О.Л. Слісаренко – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 35.

По-перше, тут не виділяється те головне, що характеризує державу – приналежність політичної влади.

По-друге, недостатня розробка даної типології, про що свідчить множинність основ для виділення самих цивілізацій і, відповідно, типів держави. Не випадково, що в роботах, які базуються на даному підході, розгляд конкретних типів держави, їхньої зміни йде відповідно до формаційного підходу, а про цивілізаційні типи говориться мимохідь.

Зараз сучасна наука використовує типологію, засновану на формаційному підході. Цивілізаційний підхід служить лише свого роду доповненням цієї типології.

В основі формаційного підходу лежить поняття історичного типу держави.

Історичний тип держави – це сукупність основних, найважливіших рис держави певної суспільно-економічної формації, що виражає їхню класову сутність (а також сукупність держав, що відносяться до однієї суспільно-економічної формації і мають єдину класову сутність).

Основоположник формаційного підходу К. Маркс виділяв три формації – первинну (архаїчну), вторинну (економічну) і третинну (комуністичну)²⁸. Архаїчній формації відповідає первісний лад. Економічна формація об'єднувала рабовласницьку, феодальну та буржуазну. Комуністична формація передбачає соціалізм як перехід до комунізму.

Первісна СЕФ характеризується відсутністю держави в цей період. Однак саме на цьому етапі відбувається формування первинного типу держави, коли починає зароджуватися розшарування первісного суспільства: виділяються вожді, старійшини, дружина, служителі культу. Однак, це виділення носить разовий, випадковий характер.

Рабовласницька СЕФ знає два типи держав: Східну деспотію та власне рабовласницьку державу (державу класичного рабовласництва або античну державу).

Спроба поєднати формаційний і цивілізаційний підходи була проведена доктором юридичних наук А. Венгеровим²⁹. Так залежно від історичного процесу він виділив наступні типи держав: місто-держава; азіатський, античний і феодальний тип держави; буржуазний тип держави; тоталітарний тип держави.

Місто-держава було історично першим типом держави. Саме з цього згодом утворилися азіатський тип держави (в країнах Азії, Африки і Латинської Америки), античний тип держави (в державах Середземномор'я) та феодальний тип держави у германський та слов'янських племен. Після буржуазних революцій феодальний тип держави було знищено, а натомість з'явився капіталістичний (буржуазний) тип держави. В XX столітті в СРСР, Німеччині та Італії з'явився тоталітарний тип держави.

10.3. Юридичний підхід до типології держави

Лібертарно-юридичний критерій типології держави.

Згідно лібертарно-юридичного (основоположник В.С. Нерсисянц³⁰) критерію до типології держави, її **тип** визначається як основні історичні форми визнання і організації свободи людей, що виражають етапи прогресу свободи.

При цьому принципового значення набувають типологія права і держави за тими критеріями, що визначають специфіку різних історичних форм визнання людей у якості суб'єктів права і державної влади.

Так, в стародавніх державах індивід (люди) вважався вільною особою і суб'єктом права та державної влади виключно за етнічним критерієм. Саме тому історично першим типом держави за лібертарно-юридичним підходом є **етнічний** тип держави. При цьому члени відповідного етносу (наприклад, римляни) були

²⁸ Див.: Комаров С.А. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов / С.А. Комаров, А.В. Малько – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 408.

²⁹ Див.: Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.] – М.: Юриспруденция, 1999. – С. 84 і наст.

³⁰ Нерсисянц В.С. Теория государства и права: Учебное пособие. / Нерсисянц В.С. – М.: НОРМА, 1999. – С. 53-57.

суб'єктами права і державної влади, а нечлени – рабами і об'єктами права і державної влади.

Подолання рабства призводить до того, що етнічна нерівність поступається місцем нерівності становій. Всі члени суспільства визнаються суб'єктами права і державної влади, але різною мірою. В умовах **станового** типу держави і права кожен був таким суб'єктом саме в якості члена відповідного стану. Внутрішньо-становова рівність при цьому поєднувалася з міжстановою нерівністю.

З початком буржуазних революцій розпочинається **індивідуалістичний** тип держави і права. В умовах цього типу держави і права людина стає суб'єктом права не як член якогось етносу чи стану, а як самостійний політичний індивід в результаті відокремлення сфер політичного і приватного життя та формування неполітичного громадянського суспільства в протиставу політичній державі.

Сучасний тип держави і права можна назвати **гуманітарно-політичним** чи **природничо-позитивним**, оскільки він поєднує у собі як приватні, так і публічні принципи права та держави. Саме в рамках цього типу відбувається закріплення в основних законодавчих актах природних прав і свобод людини. Таке закріплення веде до того, що держава тепер захищає ці права і свободи. Але водночас в державі з'являються певні привілеї для людини-громадянина порівняно з людиною-негромадянином. Поділ прав і свобод на приналежних лише людям (приватний компонент) і на приналежних громадянам (публічний компонент) складає основу гуманітарно-політичного типу держави.

Зазначені типи держави – етнічний, становий, індивідуалістичний та гуманітарно-політичний – являють собою історично змінюючі одне одного форми та ступені зростання у розвитку людської свободи від стародавніх часів до сучасності.

Політико-правовий критерій типології держави.

В основу цього підходу (основоположник Г.В. Назаренко³¹) покладеними є особливості державно-правової системи, що характеризують правове становище різних верств населення і способи державного захисту соціального статусу громадян.

За цим критерієм можна виділити наступні типи держав: становий, представницький і цивілізований.

Характеризуючи **становий** тип держави, слід мати на увазі, що він законодавчо закріплює і захищає нерівне становище різних класів та станів, а також привілеї різних соціальних груп всередині стану. Якщо порівняти цей критерій з формаційним підходом до типології держави, то ми побачимо, що становому типу держави відповідає рабовласницька і феодалська держава.

На відміну від станової, сучасна **представницька** держава законодавчо закріплює формальну рівність громадян. Представницькому типу держави відповідає право формальних можливостей, яке фактично не гарантує і не забезпечує рівності тим, хто не може скористатися послугами адвоката чи не має зв'язків у суспільстві.

Цей недолік повинен бути подоланим в рамках **цивілізованого** типу держави. Саме він повинен подолати формалізм права за допомогою системи соціальних гарантій, у тому числі всебічну підтримку соціально не захищених верств населення: безробітних, пенсіонерів, інвалідів, студентів тощо. Цьому типу відповідає соціально-правова держава.

Соцієнтальний критерій типології держави.

В Росії з'явилася типологія, яка затверджувала *соцієнтальний* підхід до держави і суспільства. Суть цього підходу (його основоположником можна вважати

³¹ Назаренко Г.В. Теория государства и права: Учебное пособие. / Назаренко Г.В. – М.: Познавательная книга плюс, 1999. – С. 35-36.

Р.Т. Мухаєва³²) полягає у тому, що держава може служити суспільству чи навпаки. За цим підходом виділилися такі типи держав як поліцейський, правовий і соціальний.

Поліцейська держава характеризується всебічною опікою над населенням та надзвичайним розвитком карної функції, яку здійснює розгалужена система державного насильства: армія, органи охорони правопорядку та безпеки, тюрми.

Правова держава – це спосіб зв'язку держави і особистості шляхом права, за якого владні жадання держави обмежуються таким чином, що гарантуються гідність людини, свобода, справедливість та правовий захист його як у відносинах з державною владою, так і між індивідами.

Соціальна держава *прагне* створити кожному громадянину максимально сприятливі умови існування, реалізації своїх індивідуальних талантів та здібностей, забезпечити високий рівень соціального захисту.

За цим підходом процес розвитку держави йшов від поліцейської до соціальної через правову. Спочатку поліцейська держава втручалася у справи суспільства з метою змусити його діяти в інтересах пануючого суб'єкта. Потім з утвердженням певних гуманістичних цінностей почалася історія правової держави, яка намагалася державну сваволу ввести у правові рамки. Після появи розвиненого громадянського суспільства це їй вдалося. Але правова держава не втручалася у справи суспільства. Таке становище призвело до того, що в результаті затвердження ринкових відносин відбулася соціально-економічна поляризація, коли з'явилися верстви надзвичайно багаті і надзвичайно бідні. Щоб усунути таку гостру нерівність держава почала втручатися у справи суспільства в рамках соціальної держави і за допомогою відповідних соціальних програм значно зменшила економічну нерівність.

³² Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. / Мухаев Р.Т. – М.: ПРИОР, 2001. – С. 203-210.

Системно-управлінський критерій типології держави.

Згідно системно-управлінського (основоположник І. Бощенко³³) критерію до типології держави, її **тип** визначається як основні базові принципи, що визначають характер соціального організму, який складається з людей, котрі ними керуються.

Згідно поглядів І. Боценка, на сьогодні людство знає п'ять основних систем управління (СУ-0, СУ-1, СУ-2, Су-3, СУ-4) та три проміжних (СУ-1,5; СУ-2,5; СУ-3,5). З них лише СУ-2 і СУ-3 існує в рамках відомих на сьогодні держав: СУ-2 – характерні для рабовласницьких та феодальних держав, а СУ-3 – для буржуазних та соціалістичних держав. Що ж стосується СУ-4, то вона відповідає своєрідному ідеальному майбутньому – Нейросоцу.

Для СУ-2 було характерним:

- 1) Соціум організовано за принципом військової ієрархії, на чолі якої стояв найбільш компетентний в найголовнішій професії (війні), а нижче рівень компетенції знижується.
- 2) Під верховним правителем було сформовано цілий клас управлінців, на яких була покладена функція з управління господарством. При цьому формування господарської вертикалі здійснювалось також за принципом: з підвищенням статусу професійність збільшується.
- 3) Детальне планування кожної операції на самому верху та беззаперечне виконання внизу. Наслідком цього є зниження рівня творчого потенціалу чиновників, які завжди чекають відповідних директив зверху.
- 4) Головним інструментом впливу на розум людей є релігія.
- 5) Натуральне господарство.
- 6) Людина підкоряється людині.
- 7) Уяви людей (еліти та соціуму) про світ та суспільство (когнітивна модель) є операбельною, тобто вона змінюється самим носієм (вождем чи жерцями).

Для СУ-3 було характерним:

- 1) Взаємодія між людьми здійснювалась не на основі насильства чи погроз, а на основі договору, а згодом – на основі писаних законів і правил.
- 2) Людина зобов'язана виконувати лише ті домовленості, які взяла на себе добровільно. Система управління опирається не на силу, а на добровільну згоду громадян визнавати над собою цей Закон і цю Владу.
- 3) Істотне зниження управлінських помилок внаслідок того, що договір, який порушує права однієї з сторін, не укладається.
- 4) Влада «ділових людей» має колегіальний характер, адже «ділових людей» багато і свої «указівки» вони просто вимушені приймати колективно на основі прийнятих у бізнес-товаристві традицій.
- 5) Відчуження об'єднаної когнітивної моделі соціуму від біологічного носія. Загальна когнітивна модель віднині міститься в зводі законів, що записані на зовнішніх носіях (папері).
- 6) Людина підкоряється не одушевленому Закону.
- 7) Головним інструментом впливу на розум людини є політика.
- 8) Єдиним владним органом, адекватним для соціуму є колегіальна інституція.
- 9) Загальна когнітивна модель є неоперабельною тому, що вона записана на зовнішньому носії (папері, магнітній стрічці, глиняних табличках тощо), які самі себе змінити не можуть: їх змінюють спеціальні органи: парламенти, уряди тощо. При цьому, внаслідок того, що до операції над загальною когнітивною моделлю залучається велика кількість людей, то компетенція такої групи буде більш повною з усіх аспектів проблеми. І, як наслідок, управління буде більш адекватним, аніж у випадку, коли загальною когнітивною моделлю оперує одна людина з обмеженим спектром компетенції.

³³ Калашников М. Будущее человечества / Максим Калашников, Игорь Бощенко – М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2007.

СУ-4 відповідає майбутньому типу суспільства – Нейросоцу.

Основними принципами СУ-4 є:

- 1) Динамічна ієрархія – така ієрархія соціуму, де становище індивіда в ієрархії соціуму визначається його корисністю для соціуму в цілому.
- 2) Сітьова динамічна структура та відсутність єдиного центру управління нею.
- 3) Корисний егоїзм – означає необхідність бути максимально корисним групі (кластеру). Передбачає альтруїзм стосовно нижчестоящих товаришів по кластеру та егоїзм стосовно паралельних кластерів та вищестоящих структур.
- 4) Динамічна селективність.
- 5) Динамічний розподіл ресурсів, який передбачає, що корисні члени суспільства будуть додатково заохочуватись, другорядні члени суспільства такого заохочення не матимуть, а особи, що є шкідливими для суспільства будуть пригнічуватись.

ЛЕКЦІЯ 11. Типологія держави: цивілізаційний підхід

План

1. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу.
2. Тип держави в цивілізаціях Азії, Африки й Латинської Америки.
3. Держава західної цивілізації.
4. Держава православно-слов'янської цивілізації

11.1. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу

Держава аграрного типу.

Державний режим в умовах аграрної цивілізації є консервативний або, терористичний. Соціальну основу державної влади становлять землевласники. Економічною ж основою державної влади була земля (в країнах Сходу – ще й вода). Морально-ідеологічна основа державної влади опиралася на ті уявлення у аграрному суспільстві, що витікали про положення про надприродний, сакральний характер держави. Ця основа насамперед забезпечувалася за допомогою релігійної ідеології. Саме вона обґрунтовувала тезу про те, що держава є від Бога (або підтримується богами). Це дозволяє стверджувати, що держава аграрного типу в цілому була легітимною, хоча й знала узурпацію.

Метою аграрної держави є захист інтересів пануючих верств. Для виконання цієї мети аграрна держава наділяється наступними завданнями:

- 1) Захистити інтереси пануючих верств від пригноблених станів.
- 2) Захистити інтереси пануючих верств від нападів ззовні.

Саме тому держава аграрного типу наділялася наступними внутрішніми функціями як охоронною (охорона форм власності, правопорядку та державного ладу, боротьба з повстаннями), економічною (оподаткування), і, частково

екологічною, що більшою мірою була пов'язана з охоронною функцією, а також політичною. Щодо зовнішніх функцій, то вони зводилися виключно до військової (функція нападу та оборони) та дипломатичної.

Для реалізації цих функцій створювався відповідний механізм держави.

Структура державного механізму складалася з державних підприємств (іригаційні системи, що споруджувалися рабами, які належали фараонам, тобто державі), установ (існували державні школи (наприклад, Навігацька школа у Москві, що готувала гардемаринів), університети тощо) та органів, які утворювали державний апарат. Зазначений апарат складався з правителів (царі, королі, фараони тощо) та їхніх дорадчих органів, яких можна було б вважати урядом. Існували і представницькі органи (Народні збори, парламент, Генеральні Штати, Земські Собори, польські сейми тощо), але це були, зазвичай органи станового або народного представництва. Суд тієї пори ніколи не був незалежною гілкою влади.

Домінуючою державною технологією була соціальна ієрархія, хоча держава аграрного типу знала й інші технології: диктатуру (диктатура Сулли в Римі), бюрократію (китайське чиновництво) та адхократію (система приказів у Московському царстві). При цьому саме бюрократія була прогресивною державною технологією. Це відбувалося внаслідок того, що держава аграрного типу була занадто стабільною, а, отже, бюрократія, що намагається усе стабілізувати, була тією технологією, що якнайкраще могла забезпечити функціонування державного механізму.

Основною формою правління була монархія. Зазвичай вона була необмеженою (деспотичною або абсолютною). Проте траплялася й обмежена монархія (традиціоналістична чи договірна). Щодо республік, то вони також існували і були, насамперед, пов'язані з розвитком приватної власності (Римська республіка, Генуя, Новгород тощо).

Форма державного устрою в умовах держави аграрного типу може бути або простою (національні королівства) або складною (багатонаціональні імперії).

Держава аграрного типу знає також державно-подібні об'єднання: конфедерації (Шумер, Еллада) та унії (Річ Посполита).

Політичні режими в аграрній державі є або демократичними (Афіни, Річ Посполита), авторитарними (Московське царство) або тоталітарними (держави асасинів).

Держава індустріального типу.

Державний режим в умовах індустріальної цивілізації починає варіюватися від лібертарних (буржуазні держави періоду, який тривав з початку промислової революції в Англії і до світової економічної кризи 1929-33 рр.) до біхевіористичних (буржуазні держави з 1933 року). Проте існували індустріальні держави як з консервативним, так і з терористичним режимом. У останньому випадку це були соціалістичні держави казарменого типу в певний період своєї історії (наприклад, Радянська держава часів червоного терору).

Соціальною основою державної влади є ті верстви суспільства, що розпоряджаються індустріальними підприємствами. Економічною – майно, що знаходиться у державній власності (промислові підприємства в соціалістичних державах, доходи від податків в буржуазних державах). Морально-ідеологічна основа опиралася більшою мірою на світську ідеологію (світле комуністичне майбутнє в СРСР; Свобода, Рівність, Братерство у Франції; Велика Американська мрія в США тощо), хоча знала й релігійну (як приклади, можна навести іслам в Ірані часів Р.М. Хомейні або іудаїзм в Ізраїлі часів його становлення). Влада могла бути як легітимною, так і узурпаторською.

Реальною метою індустріальної держави було забезпечення інтересів власників (або розпорядників) індустріальних підприємств. Декларовані ж цілі могли бути різними: формування великої арійської раси в рамках Третього Рейху; боротьба з тиранією тощо.

Для досягнення цієї мети держава індустріального типу повинна вирішити низку завдань здебільше конструктивного напрямку, хоча не виключними є й деструктивні (обмежити права окремих верств суспільства: євреїв та слов'ян в нацистській Німеччині; так званих експлуататорських класів в СРСР тощо) та стабілізаційні (збити хвилі революційного терору за допомогою обмежень та контртерору). Для вирішення зазначених завдань держава індустріального типу наділяється відповідними функціями.

Ці функції витікають або з класових чи національних протиріч і відображають карну сутність держави, або з загальних потреб суспільства і відображають регулятивно-охоронну сутність держави індустріального типу. Реалізація зазначених функцій потребує певного механізму, структура якого складається з державних підприємств, державних установ та державних органів. До державних підприємств можна віднести ті підприємства, що знаходяться у державній власності (наприклад, фабрики й заводи в СРСР). До державних установ – державні школи, університети, лікарні тощо. Серед державних органів починають домінувати органи представництва (парламенти або Ради). Існують глави держави як одноосібного (монарх, президент), так і колективного (Президія Верховної Ради СРСР) характеру. З'являється суд як незалежна гілка єдиної державної влади. Серед державних технологій домінуючою є бюрократія. Соціальна ієрархія йде в минуле або ліквідовуючись взагалі, або поглинаючись бюрократичними державними технологіями. Саме в умовах індустріальної держави з'являється таке негативне явище як бюрократизм, який вивертає саму сутність бюрократії і перетворює її на свою протилежність. Крім бюрократії індустріальна держава досить широко використовує диктатуру і, іноді, адхократію. Існують плани економічного і соціального розвитку. Адхократія та креативна корпорація стають прогресивними державними технологіями.

Домінуючою формою правління в умовах держави індустріального типу є республіка. Саме в цей період з'являються такі її різновиди як президентська,

парламентська і змішана. Однак і інша класифікація не втрачає актуальності, адже існують теократичні (Іран, Пакистан) та партократичні (СРСР) республіки. Існування необмеженої монархії перестає бути домінуючим (Російська імперія до революції 1905-07 рр.). Більшість монархій обмежена конституцією (Німеччина, Японія, Італія).

Серед форм державного устрою в індустріальній державі є деяка розбіжність. Так, існують як прості (унітарні) держави, так і складні: федерації (США) та імперії як єдиного (Російська), так і колоніального (Британська, Голландська, Бельгійська, Французька) типу.

Політичні режими існують як демократичні, так і ліберальні, як авторитарні, так і тоталітарні.

Держава постіндустріального типу.

Державний режим в умовах постіндустріальної цивілізації є, здебільшого, біхевіористичним. Однак, у зв'язку з процесами глобалізації поступово зростає й роль лібертарного режиму. В умовах авторитаризму може існувати консервативний режим. І лише за часів тоталітаризму є небезпека терористичного державного режиму.

Соціальною основою державної влади є люди знань, володарі інформації, творчі особистості. Умовно їх можна назвати меритократами (від меритократії) або когнітаріатом (пролетаріатом розумової праці). Економічна основа опирається на державне майно, що знаходиться у державній власності (різного роду державні монополії та прибутки з оподаткування підприємств). Морально-ідеологічна основа опирається на ідеологію постмодернізму, який надає творчій особистості можливість розвиватися та удосконалюватись. Влада в державі постіндустріального типу здебільшого є легітимною. Навіть випадки узурпації завдяки ЗМІ швидко легітимізуються.

Цілі постіндустріальної держави пов'язані з формуванням гуманістичної цивілізації творчих особистостей. Задля цього вона повинна виконати низку завдань конструктивного плану, хоча й деструктивні завдання не є виключеними (наприклад, завдання, що спрямовані на обмеження права на інформацію з метою захисту приватного життя). Для вирішення цих завдань держава постіндустріального типу наділяється відповідними функціями. До внутрішніх функцій постіндустріальної держави належить економічна (наприклад, оподаткування), екологічна (створення чистого навколишнього природного середовища), освітянська (піклування про розвиток освіти населення) тощо. Серед зовнішніх – дипломатична, військова, вирішення глобальних проблем людства тощо.

Для реалізації зазначених функцій держава постіндустріального типу створює певний механізм. Його структура буде передбачати існування як державних підприємств, що зайняті на стратегічних напрямках інформаційно-комунікативної та енергетичної промисловості. До державного механізму будуть обов'язково включені державні установи, роль яких суттєво зростатиме, особливо університетів та інститутів як місць основної роботи більшості членів постіндустріального суспільства. В умовах постіндустріальної цивілізації будуть існувати і державні органи, структуру яких зараз досить важко передбачити. Проте, на нашу думку, вони будуть більш дієвими, аніж сучасні бюрократичні контори.

Щодо державних технологій, то бюрократія в постіндустріальній державі суттєво звужується. На її місце приходить адхократія. Поширюються старі прогресивні та нові державні технології: креативна корпорація та електронне урядування. Саме останні та адхократія (*домінуючі державні технології*) стануть тими технологіями, що ліквідують бюрократизм. Державне планування поступово змінюється на прогнозування, програмування та моделювання розвитку регіонів. У якості прогресивної державної технології слід визнати розумну організацію, що створить передумови для руху постіндустріального типу держави до нового

глобального етапу розвитку людства, який прийде на зміну виробляючій макроформації.

Форма правління передбачає існування як монархії, так і республіки (наприклад, сучасні США). Форма державного устрою може бути як унітарною, так і федеративною. Проте процеси глобалізації призведуть до розвитку міждержавних об'єднань. Політичний режим може бути демократичним (США, Фінляндія), авторитарним (Сінгапур). Існування інформаційного тоталітаризму також не потрібно виключати.

11.2. Тип держави в цивілізаціях Азії, Африки і Латинської Америки

Держава конфуціано-китайської цивілізації.

Конфуціано-китайська цивілізація об'єднує такі країни як КНР (Китайська народна республіка), Республіку Китай (Тайвань), КНДР (Корейська народно-демократична республіка), Республіку Корея (Південна Корея), В'єтнам, Сінгапур тощо.

Державний режим в цих країнах є відверто біхевіористичним, а державна влада – легітимною. Соціальною основою державної влади виступають ті верстви суспільства, що підтримують державу. Держава ж захищає власного виробника, а тому утворює потужну економічну основу своєї влади.

Морально-ідеологічна основа державної влади опирається на ідеологію конфуціанства.

Основною метою сучасної Китаю та країн, що належать до конфуціано-китайської цивілізації є модернізація країни та перетворення її на економічно-процвітаючу і водночас стабільну державу. Для цього, наприклад, китайці запозичують собі найкращі економічні та технологічні досягнення інших цивілізацій, відкидаючи при цьому все зайве.

Це запозичення, як відомо, пройшло три етапи. Перший з них пов'язано з ім'ям доктора Сунь Ятсена, який запозичив ідею поділу влади Ш. Монтеск'є на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Другий етап пов'язано з іменем Мао Цзедуна, який наголошував на тому, що потрібно використовувати стародавність на благо сучасності³⁴.

І, нарешті, третій етап пов'язано з діяльністю „батька китайських реформ” Ден Сяопіна, що розробив наступні принципи китайського шляху до соціалізму, що стали основними завданнями розвитку держави:

1) Орієнтація на національні традиції та особливості Китаю при будівництві соціалізму.

2) Боротьба з догматизмом: практика – критерій істини.

3) Першочергова увага розвитку науки і техніки.

4) Орієнтація на тривалий характер суспільних реформ (що пов'язано з економічною відсталістю країни).

5) Особливий акцент на розвитку економіки та виробничих сил.

6) Використання ринкової економіки в умовах існування загальних соціалістичних принципів управління.

7) Створення спеціальних економічних зон як засобу залучення іноземного капіталу та передових технологій.

8) Принцип політичної відкритості до зовнішнього світу³⁵.

Для реалізації зазначеної мети та завдань Китай наділяє свою державу відповідними функціями, а для реалізації останніх формує відповідний механізм. Так для вирішення третього завдання, в КНР утворено Комісію КНР з приводу науки, техніки та оборонної промисловості, яка займається пошуком та упровадженням новітніх технологій у китайську економіку.

³⁴ Див.: Василенко І.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов / Василенко И.А. – М.: Логос, 2000. – С. 102. – (Учебник для XXI века).

³⁵ Див.: Василенко І.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов / Василенко И.А. – М.: Логос, 2000. – С. 102. – (Учебник для XXI века).

Сучасний державний механізм КНР складається з органів законодавчої (Всекитайські Збори Народних Представників), виконавчої (Державної ради) влади. Існує в Китаї і глава держави – Голова КНР. Проте, Китай знає й такі гілки влади як контрольну (зараз це – влада Комуністичної Партії Китаю) та екзаменаційну. Останні дві гілки влади вивів ще Сунь Ятсен, який, *запозичивши ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, зрозумів, що класичною тріадою, державна влада не обмежується. Саме тому він додав до них ще екзаменаційну та контрольну владу*³⁶.

Екзаменаційна влада існувала в Китаї ще з часів Конфуція. Вона традиційно відповідала за підготовку освічених, гідних та патріотичних чиновників для всіх щаблів державної влади.

Це було пов'язано з тим, що в традиційному Китаї соціальне самоствердження індивіда регламентувалося не стільки походженням та рівнем багатства, скільки оцінкою рівня освіченості та успіхами у кар'єрі. Це дозволяло Китаю полегшити соціальну мобільність за допомогою системи іспитів, яка дозволила кожному здібному та амбіційному кандидату просуватися наверх, приймаючи жорсткі правила гри, вивчаючи та активно розвиваючи нормативи офіційної доктрини, себто конфуціанства.

І хоча кар'єрне зростання ще трьома способами: за прямою вказівкою імператора; за протекцією великих сановників; за правом „тіні” (Заслуг або родовитості предків), основним для переважної більшості чиновників залишався шлях, що вів через державні екзаменаційні іспити.

Зараз же екзаменаційна влада існує у формі державної атестації службовців.

Формою правління в державах конфуціано-китайської цивілізації є республіка. Форма державного устрою – унітарна держава, що носить як простий характер (В'єтнам, обидві Кореї тощо), так і складний (КНР).

³⁶ Див.: Василенко И.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов / Василенко И.А. – М.: Логос, 2000. – С. 102. – (Учебник для XXI века).

Політичним режимом країн зазначеної цивілізації є авторитарний. Це виходить ще з раннього конфуціанства, адже сам Конфуцій сказав: „Хай державець буде державцем, слуга – слугою, батько – батьком і син – сином”³⁷. Упорядковане таким чином суспільство повинно складатися з двох основних категорій, верхів та низів, – тих, хто розмірковує та керує, і тих, хто працює і кориться. Апологети конфуціанства були глибоко переконаними, що сам народ не розуміє власних інтересів і не здатен жити без батьківського піклування конфуціанців-управителів. Однією з найважливіших складових соціального порядку Конфуцій вважав сувору покору старшим. Будь-хто із старших: батько, чиновник, цар є незаперечним авторитетом для молодшого, підлеглого, підданого. Сліпа покора його волі, слову чи бажанню стає елементарною нормою для молодших та підлеглих як в рамках держави, так і в рамках родини, клану, корпорації. Не випадково, що сам Конфуцій називав державу великою родиною, а родину – малою державою.

Держава буддійсько-японської цивілізації.

Буддійсько-японська цивілізація уособлюється лише в Японії.

Характеризуючи державний режим цього типу, слід мати на увазі, що, здебільшого він є біхевіористичним. Соціальною основою державної влади служать ті верства суспільства, що підтримують державу, насамперед, чиновництво. Внаслідок історичних передумов в державі буддійсько-японської цивілізації склалася система у якій спостерігається декілька різновидів еліти. Це і промислові клани-квайбацу, і правляча Ліберально-демократична партія, котра, хоча і втратила абсолютну владу, проте ще залишається досить впливовою силою, і злочинні угруповання якудза тощо. Саме тому держава буддійсько-японської цивілізації є достатньо легітимною. Символом цієї держави є імператор. Морально-ідеологічною основою державної влади є синтоїзм (обожнення японського імператора) та буддійські традиції. Саме останні підтримують та зміцнюють в Японії етику

³⁷ Конфуций. Луньюй / Конфуций; [пер. с древнекит. И.И. Семененко] // Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения. – М.:

мирського аскетизму, працелюбності, бережливості, накопичення, повагу до старших, патерналізму та відданості державі.

Для буддизму характерним було те, що він не проповідував рецептів перетворення рукотворного світу. Соціальний та політичний світ для буддизму є кращим з усіх відомих світів. Людина ж повинна або пристосуватися до них, або відійти у нирвану – вічний сон без сновидінь.

На відміну від конфуціано-китайського, буддійсько-японський тип держави в часи свого формування орієнтувався не на освічене чиновництво, а на аристократію з її індивідуалізмом та вольовими якостями – мужністю, рішучістю та відданістю князю-даймію. По суті, чиновництво Японії, на відміну від китайського, було не стільки професійно-бюрократичним, скільки аристократичним і кодекс честі японських самураїв Бусі-до був кодексом честі японських чиновників.

На сьогодні Японія переживає таку саму кризу, що й більшість індустріально-розвинених країн. Саме тому вона ставить собі за мету подальшу демократизацію політичної і правової системи.

Для досягнення цієї мети вона повинна виконати низку завдань:

1) Переглянути роль кожної з палат свого парламенту: як Палати Представників, так і Палати Радників.

2) Реформувати порядок формування інституту прем'єр-міністра. Для цього, зокрема пропонується, як один з варіантів, всенародні вибори прем'єр-міністра.

3) Регламентувати партійне життя на рівні Конституції в силу того, що парламентська демократія є неможливою без політичних партій³⁸.

Для виконання зазначених завдань, держава наділяється відповідними функціями і утворює певний механізм.

ЕКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 2002. – С. 77. – (Серия «Антология мысли»).

³⁸ Див.: Тамура С. Японська політична і правова системи / Сигенобу Тамура // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 17 – 20 жовтня 2000 р.) / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 47-48.

Державний механізм Японії складається з державного апарату та відповідних державних установ. Державний апарат формується з органів законодавчої (Парламент), виконавчої (Кабінет міністрів) та судової (Верховний Суд) влади. Главою держави також є імператор.

В Японії є сильною насамперед виконавча гілка влади, адже саме чиновники винесли на собі хаос післявоєнного періоду. Зв'язок правлячої Християнсько-демократичної партії з бюрократичною системою забезпечив згладження законодавчого процесу і ефективну реалізацію партійного політичного курсу, що стало передумовою швидкого економічного розвитку.

Формою правління в Японії є парламентарна монархія. За формою державного устрою вона є унітарною державою. В країні панує демократичний політичний режим.

Держава індуської цивілізації.

Індуську цивілізацію складають такі країни як Індія, Непал, Шрі-Ланка і, за певних умов, М'янма.

Державний режим цих країн є консервативним. Соціальна основа державної влади опирається на кастовий устрій.

Система каст включає у себе спеціалізацію та взаємозалежність груп, що вона організовує і являє собою ієрархію спадкових груп, що одночасно розрізняються та взаємодіють між собою на основі трьох чинників:

- 1) Градація статусів.
- 2) Детальні правила, що повинні забезпечити їх розділ.
- 3) Розподіл праці та взаємозв'язок.

Проте досить потужним є вплив національних буржуазій. Так, в Індії підприємці розглядали Індійський Національний Конгрес як основну силу, що здатна, з одного боку, забезпечити політичну стабільність, а з іншого – проводити у життя їх основні економічні вимоги. Морально-ідеологічна основа державної влади

базується на релігійній ідеології, основу якої складає індуїзм та буддизм. При цьому індуїзм є тією релігією, що спрямована на підтримку існуючих у суспільстві традицій. Саме в силу цього держава індуської цивілізації має традиційну легітимність, що базується на принципі: світ склався раз і назавжди, а тому слід виконувати приписи предків. Якщо ти воїн – вбивай, якщо пастух – паси овець. Саме так складається система каст, базовий принцип якої засновано на опозиції чисте/нечисте. Ця опозиція підспудно розуміє ієрархію, котра є перевагою чистого над нечистим і передбачає розподіл праці, так як чисті й нечисті професії повинні бути розділеними.

Крім того, морально-ідеологічна основа державної влади полягає у припущенні, що для стабільності в державі насамперед потрібним є високий моральний рівень підданих та самого державця. При цьому найпершою чеснотою державця є здатність правителя жити інтересами своїх підданих. При цьому, якщо цар дійсно розуміє свої інтереси і хоче правити довго, йому слід діяти за принципами Артхашастри (Науки про політику): „Щастя царя – у щасті підданих, у користі підданих – його користь. Корисним для царя є не те, що йому приємно, але що приємно його підданам – у тому користь царю”³⁹. При цьому шляхом для вдосконалення держави індуська цивілізація вбачала не у вдосконаленні зовнішніх форм, а через удосконалення самої людини.

За формою правління держави індуської цивілізації можуть бути як монархії (Непал до 2008 року), так і республіками (Індія, М’янма, Шрі-Ланка). За формою державного устрою вони можуть бути як федераціями (Індія, М’янма), так і унітарними державами (Непал, Шрі-Ланка). Проте політичний режим, що існує в цих країнах можна визначити як ліберальний, що тяжіє як до демократії (Індія, Непал, Шрі-Ланка), так і до авторитаризму (М’янма). Так, ліберальний режим в Індії ставить собі за мету пом’якшити національні, кастові, релігійні та інші протиріччя, нейтралізуючи при цьому різні прояви сепаратизму в суспільстві.

Держава ісламської цивілізації.

Загалом ісламська цивілізація являє собою єдність трьох складових – арабомовної, ірано-мовної та тюркомовної частини населення світу, а також ще трьох відносно самостійних регіонів, що розташовані в Південній та Південно-Східній Азії (Пакистан, Бангладеш, Індонезія, Малайзія), Тропічній Африці (Еритрея і Сомалі, держави смуги Сахеля та Судану тощо) та на Балканах (в межах розселення албанців та мусульман-боснійців).

Державний режим, що існує в умовах ісламської цивілізації є консервативним. Це, крім усього іншого, забезпечується традиційним укладом мусульманського суспільства, а, отже, здебільшого воно є легітимним навіть у випадках узурпації. Як приклад, можна навести Іран, де курс реформ шаха Мохамеда Рези не користувався широкою підтримкою суспільства. Саме це призвело до узурпації влади, яку здійснив аятола Хомейні. Проте зазначена узурпація була зустрінута народом цілком позитивно.

Соціальна основа державної влади враховує насамперед форму правління. Так, в умовах монархії, соціальну основу державної влади утворює родоплемінна аристократія та мусульманське духовенство. Щодо республік, то соціальну основу державної влади утворюють або духовенство (ісламські республіки), або дрібна буржуазія (соціалістичні республіки), або ж союз великої й середньої буржуазії з земельною (Ліван, Єгипет) чи родоплемінною (Туніс, Ємен) аристократією.

Морально-ідеологічна основа державної влади спирається на ісламську ідеологію, яка уособлюється в мусульманській концепції держави, для якої характерними є:

- 1) Відповідальність держави перед народом внаслідок того, що народ може вимагати від правителя діяти відповідно до ісламських канонів.
- 2) Єдність держави і релігії. Визнання ісламу державною релігією.

³⁹ Цит. за: Василенко И.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов / Василенко И.А. – М.: Логос,

3) Зв'язаність держави шаріатом – мусульманським правом. Коран має вищу юридичну силу і стоїть над Конституцією.

4) Сутністю ісламської концепції державності є халіфат – обов'язок, що покладений на главу мусульманської держави та представників ісламської общини, що обирали та контролювали халіфа і надавали йому поради.

З розколом ісламу на дві основні течії: шиїтів та сунітів, концепція мусульманської державності також розкололася.

Так, для сунітів характерними є наступні погляди:

1) Необхідність халіфату аргументується тим, що навіть несправедлива влада є кращою за анархію і „імам-деспот є кращим за смуту”.

2) Верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах. Від імені Аллаха вище владу на землі здійснює община (державна). Ця влада є відображенням суверенності Аллаха. Община (державна) має право приймати закони, але лише у тому випадку, коли проблема вже не врегульована Кораном або сунною.

3) Халіфом стають в силу особливого договору між общиною та претендентом на халіфат. Общину представляють *муджтахіди*, що налічені справедливістю, мудрістю та вмінням самостійно вирішувати питання, які не врегульовані Кораном або сунною.

4) Влада глави держави обмежена, він не користується якими-небудь привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки. Повноваження глави держави не носять божественного характеру.

Шиїти ж вважають:

1) Імамат (державна) є продовженням і завершенням місії пророка, право Аллаха, а не обов'язок общини. Імамат є вищим проявом добра та мудрості Аллаха, тому така форма правління встановлена ним самим.

2) Верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах. Від імені Аллаха всіма справами мусульман одноосібно керує імам.

3) Імам є прямим представником Аллаха і пророка. Лише пророк призначає собі спадкоємця з числа його прямих нащадків.

4) Імам наділений божественною владою, стоїть вище общини, його особа священна. Рішення імама як головного знавця шаріату до IX століття мали силу закону, проте пізніше його законодавчі повноваження були передані провідним правознавцям-муджтахідам.

Основною метою держави ісламського типу є захист мусульман від усього випадкового, руйнівного, зовнішнього. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення низки завдань як конструктивного (підтримка благодійництва), так і стабілізуючого характеру. Проте більшість завдань носять деструктивний характер. Так, навіть в такій прогресивній країні як ОАЕ власник нерухомості є обмежений у правах, адже він може здавати в оренду приналежну йому нерухомість на строк не більше 25 років. Це дозволяє його нащадкам не страждати через рішення батьків і по закінченню строку оренди, приймати нові рішення.

Для вирішення поставлених завдань, ісламська держава наділяється низкою функцій як зовнішнього, так і внутрішнього плану. Для реалізації цих функцій створюється відповідний механізм.

Для механізму держави в умовах ісламської цивілізації характерним є пріоритет верховного лідера країни над усіма іншими гілками влади. Парламенти в ісламських державах носять більшою мірою декларативний характер. Уряд і суди підконтрольні державному лідеру. Цей лідер може бути як главою держави (монархом або президентом республіки) чи лідером духовного плану (аятола, імам, чи то Керівник Ісламської республіки Іран). При ньому можуть існувати різного роду консультативні органи.

За формою правління держави ісламського типу можуть бути як монархії, так і республіками. При цьому ісламські монархії є арабськими.

Сучасні арабські монархії можна поділити на дві групи. В першу з них входять Оман та Саудівська Аравія, де існує необмежена монархія. Другу групу утворюють обмежені монархії в ОАЕ, Катарі, Кувейті, Бахреїні, Марокко та Йорданії.

Щодо республік, то вони існують в таких арабських країнах, як Ліван, Сирія, Ірак, Лівія, Туніс та Алжир. Крім того існують досить специфічні ісламські республіки в Ірані та Пакистані.

Державний устрій держав ісламської цивілізації може бути як простим (Оман, Кувейт, Іран), так і складним (ОАЕ).

Політичний режим може варіюватися від демократичного (Ліван) до тоталітарного (Іран часів Р.М. Хомейні). Проте у більшості випадків він є авторитарним.

Держава латиноамериканської цивілізації.

Латинська Америка належить до так званих змішаних цивілізацій (так само, як і Росія, і країни Балканського півострова, і піренейські країни), що знаходяться між Сходом та Заходом. При цьому роль Сходу належить доколумбовим культурам, що за своїми основними характеристиками (підпорядкування людини природним ритмам, індивіда – соціуму, орієнтація на збереження традицій тощо) можуть ототожнюватись з аналогічними явищами східних суспільств.

На території Латинської Америки знаходяться 46 держав, населення яких більшою мірою спілкується на мовах романської групи (іспанська, португальська, французька), яка у своїй основі має латинську мову. Саме цим пояснюється назва регіону. Умовно регіон поділяється на три частини:

- 1) Месоамерика – Мексика та країни Центральної Америки.
- 2) Лаплатські країни – Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай.
- 3) Андські країни – Болівія, Венесуела, Колумбія, Перу, Чилі та Еквадор.

Проте, не зважаючи на такий розподіл, можна все ж таки говорити про існування єдиної латиноамериканської цивілізації.

Тип держави для цієї цивілізації також має деякі спільні риси і свою специфіку, що відрізняють його від інших типів держав.

Зазначена специфіка обумовлена низкою чинників соціально-економічного та політичного плану, в основі яких лежать особливості становлення і розвитку незалежності країн цього типу держави.

Зазначені країни, що тривалий час знаходились у прямій колоніальній залежності від Іспанії та Португалії, офіційно стали незалежними ще на початку XIX століття. Це досить суттєво вплинуло на становлення і розвиток їх державних інститутів. Навіть сам факт тривалості їх історичного розвитку як юридично незалежних держав відрізняє латиноамериканський тип держави від деяких афро-азіатських країн, що отримали незалежність після Другої світової війни і були змушені вирішувати такі питання державного будівництва, що в умовах латиноамериканського типу держави були вирішені вже давно (зокрема побудова системи державних органів, утворення політичних парій тощо).

Істотним чинником, що впливає на існування латиноамериканського типу держави, є неоднорідність та неоформленість соціальної структури латиноамериканського суспільства. Соціальна основа державної влади являла собою палітру соціальних структур: від великої буржуазії Бразилії, Аргентини, Венесуели, Колумбії та Чилі до відверто феодальних елементів Гаїті, Парагваю та Гондурасу. Економічна основа державної влади також відрізнялася. Так, в Мексиці, Бразилії та Чилі бурхливими темпами розвивається індустріальний сектор економіки і державна власність утворюється за рахунок оподаткування потужних промислових підприємств. В слабо ж розвинених країнах оподатковується лише сільське господарство.

Також достатньо впливає на латиноамериканський тип держави пряма залежність латиноамериканської економіки від іноземного капіталу. Саме

інтересами останнього багато в чому диктували і насадження, особливо в історичній ретроспективі, напівфеодальних диктатур, що сприяло створенню особливих політичних систем з ухилом в авторитаризм. Як приклад, можна навести індустріально розвинутий Парагвай, який було знищено в результаті агресії Аргентини, Бразилії та Уругваю у війні 1866-1870 рр. При цьому цей потрібний союз підтримували Британська імперія, Франція та США, а фінансував знищення індустріального Парагваю банкірський дім Ротшильдів. В результаті з'явився всім відомий Парагвай з одним із самих низьких у світі рівнів життя, розгулом наркоманії, колосальним зовнішнім боргом, поліцейським терором та корумпованим чиновництвом. У селян відібрали землю, віддавши її декільком поміщикам, що приїхали у обозі аргентино-бразильських та уругвайських окупантів.

Потім ці поміщики утворили партію „Колорадо”, яка стала політичною опорою багаторічної диктатури А. Стресснера. Остання ж була повалена лише у 1989 році парагвайською армією.

Армія є серйозним чинником, що досить суттєво впливає на латиноамериканський тип держави. Вона має давні й стійкі традиції участі в політичному житті, активно і досить часто самим вирішальними чином впливала на функціонування усього державного механізму. Втручання армії у політичне життя латиноамериканських країн сотні разів деформувало стабільний розвиток держав.

Проте в Латинській Америці традиційно існувала точка зору, що розглядала армію як гаранта єдиного гаранта стабільності державно-правових інститутів та ефективного засобу вирішення соціально-економічних конфліктів латиноамериканського суспільства, особливо в період гострих політичних криз, оскільки функціонуючі демократичні інститути були начебто нездатними кардинально вирішити ці проблеми. Така концепція була заснована на тому, що органи державної влади були не в змозі забезпечити порядок та стабільність, оскільки вони походять від партій та партійних фракцій і, відповідно, відображають групові, а не загальнонаціональні інтереси. Звідси витікав висновок про те, що лише

армія, яка є вільною від фракційності, може бути тим загальнонаціональним інститутом (до того ж пов'язаним єдиною дисципліною), який має право і водночас зобов'язаний у критичні виступити на політичній арені під гаслом захисту усієї нації. Концепція, що розглядає армію як носія та виразника загальнонаціональних інтересів, безпосередньо пов'язана з латиноамериканською традицією *мілітаризму* та *кауділізму*. І хоча система одноосібних правителів – **каудильйо** – відійшла у минуле разом з відверто мілітаристськими режимами, вона все одно впливає на латиноамериканський тип держави. Хоча формально армія не втручається у політичні процеси, в умовах латиноамериканського типу держави, вона сприяє їх нормальному розвитку і дотриманню усіма їхніми учасниками відповідних правил гри.

Латиноамериканський тип держави традиційно випробує на собі вплив римсько-католицької церкви. При цьому немалу роль відіграє взаємодія церкви з державою. Варіантів такої взаємодії є три:

- 1) Держава і церква офіційно уклали між собою союз.
- 2) Держави обмежують церковну діяльність введенням спеціальних законів, або навіть контролює її за допомогою спеціального законодавства.
- 3) Держава і церква відокремлені одна від одної за принципом „вільна церква у вільній державі”.

Проте, навіть у випадках такого спеціального контролю та відокремлення, церква в Латинській Америці є одним з головних носіїв суспільної ідеології, адже понад 90 % усього населення регіону сповідає католицизм. При цьому діяльність церкви накладає істотний відбиток на функціонування усього державного механізму та суспільної свідомості як для правлячої еліти, так і для широких верств населення.

Держава африканської цивілізації.

Африканський тип держави є домінуючим на африканському континенті, що звільнився від колоніальної залежності. Проте й на сьогодні там не склалися режими

біхевіористичного чи лібертарного типу. Домінуючим державним режимом в умовах держави африканської цивілізації є консервативно-терористичний.

Соціальна основа державної влади опирається на племінну структуру. Те, що зазначені конгломерати етносів-племен, які були довільно об'єднані колонізаторами у єдині держави, не дозволило сформувати на більшості території Африки національних держав. Це також стало неможливим внаслідок відсутності:

- 1) Відсутності загальної колоніальної історії
- 2) Відсутності загальної системи символів.
- 3) Присвоєння культурних досягнень інших цивілізацій.

Отримання від західних країн певних національно-державних форм закономірно адаптувалося до реального стану місцевого суспільства з його низьким рівнем та специфічним характером формаційно-цивілізаційного розвитку, авторитарно-тоталітарною політичною культурою та авторитарною політичною традицією.

Африканський тип держави, що склався під впливом зазначених чинників, являв собою різні модифікації персоніфікованої влади, що уособлювала приховану, рідше – відкрити домінацію сил етнічного, етнічно-регіонального і/або конфесійного характеру.

Економічною основою державної влади служить те майно, що знаходиться у державній власності. Проте формування цього майна відбувається за допомогою різних засобів. Ті варіанти, коли держава формує свою власність шляхом оподаткування приватних власників в умовах африканського типу держави досить обмежений. Річ у тім, що влада і власність в державах цього типу не розділені, а значить і якась прогресивна система оподаткування не буде працювати в цих умовах. Проте, як відомо, саме така система існує в ПАР. Інший же варіант розвитку державних підприємств існує далеко не у всіх африканських державах. Так, в Танзанії розвиток державних підприємств здійснюється в рамках ПЕВ – Планів економічного відновлення. Така економічна система існує в рамках держав, що у

минулому обирали „соціалістичну орієнтацію” (наприклад, Ефіопія). Проте більшість держав цього не мають і найпотужнішим варіантом формування державної власності є допомога інших держав, що формують державну власність в країнах африканської цивілізації за допомогою кредитів. Проте і цей варіант зараз викликає сумнів. Річ у тім, що більшість міжнародних кредиторів африканських держав стали проводити політику структурного регулювання, яке дозволяє іноземцям втручатися у внутрішні справи останніх.

В умовах африканської держави також ускладнено існування морально-ідеологічної основи державної влади. Це можна пояснити існуючою племінною структурою та відсутністю єдиної ідеології національного або державного будівництва. Саме тому майже всі держави африканського типу є мало легітимними, нерідкими та численними також є спроби узурпації влади. Однак спроби подолати таке становище на сьогодні вже існують. Так, Президент Південно-Африканської Республіки у 1997 році запропонував нову стратегію розвитку – „Африканський ренесанс”, який орієнтує африканців на створення стійкої та зростаючої економіки в регіоні і відродження африканської культури, зокрема, на базі віртуальної культурно-історичної спадковості.

Сучасна ж мета африканської держави – збереження територіальної цілісності шляхом досягнення тимчасового обмеженого консенсусу етнічних еліт та використання насильства. Для досягнення цієї мети потрібно вирішити численні завдання, здебільше деструктивного характеру. Для виконання зазначених завдань держава африканського типу отримує відповідні функції і створює певний механізм.

На сьогодні одна з найважливіших складових державного механізму – апарат держави африканського типу змінюється. Особливо це помітно на прикладі апарату державного управління:

- 1) Збільшується кількість міністерств.
- 2) Зростає чисельність автономних господарських та соціальних організацій (корпорацій, спілок змішаної економіки, дирекцій тощо). Таке зростання, з одного

боку відображає динамізм державного апарату, його гнучкість (автономним організаціям легше отримати доступ до джерел фінансування), а з іншого – тягне за собою роздробленість державного апарату, ослаблення його координації.

3) Відбувається децентралізація низової ланки адміністративно-територіальних одиниць (селищ та їхніх об'єднань – комун), що виражається у створенні сільських виборних органів, яким надані повноваження з приводу вирішення місцевих справ. В деяких містах утворені муніципалітети (ради).

4) На регіональному рівні діють виключно представники уряду та міністерств, що керують окремими сферами суспільного життя.

За формою правління африканський тип держави може існувати як у вигляді необмежених монархій, так і вигляді президентських чи змішаних республік. При цьому, на відміну від країн Європи, а Африці форма правління не є чимось стійким. Там перехід республіки у монархію і монархії у республіку можна проаналізувати на прикладі Центральноафриканської республіки, де 1 січня 1966 року стався військовий переворот, який привів до влади Ж. Бокасу. 4 грудня 1976 року ЦАР була проголошена імперією. Через рік відбулася коронація. Бокасса сам надів собі на голову корону і надав своїм підданим конституцію, де закріпив свої виключні повноваження:

1) Під керівництвом імператора розробляються закони.

2) Імператор є главою виконавчої влади і сам призначає прем'єр-міністра та членів Ради міністрів.

3) Імператор має право скликати надзвичайні засідання уряду та сам головувати на них.

4) Імператор є верховним головнокомандувачем та начальником органів державної безпеки.

5) Імператор має право оголошувати надзвичайний стан та інші повноваження.

Обіцянка ж провести вибори не була ним виконана.

В період правління Бокасси економічна ситуація в ЦАР істотно погіршилась внаслідок того, що ніким не контролювана правляча еліта грабували країну. Широкі ж народні маси залишалися без засобів існування. Зарплатня робітникам та стипендії студентам не виплачувалися протягом тривалого часу, що викликало обурення серед трудящих та студентства. Намагаючись придушити їхні протести Бокасса у 1979 році наказав розстріляти декілька студентських демонстрацій. Але це призвело до обурення широких верств населення як в ЦАР, так і за межами країни. 20 вересня 1979 року Франція висадила повітряний десант і усунула Ж. Бокасса від влади і центральноафриканська монархія знову перетворилася на республіку.

За формою державного устрою африканський тип держави тяжіє до унітаризму, хоча можуть існувати й федерації (Ефіопія, ПАР, Нігерія тощо). Проте, процеси глобалізації викликають рух африканських держави як у напрямку створення різного роду міждержавних об'єднань, так і у напрямку розвитку федералізму. Так, на сьогодні вже існують пропозиції щодо утворення конфедерації Кенії, Руанди, Бурунді та деяких інших країн. Існують і пропозиції утворення нових федерацій в Судані, Камеруні та Сомалі. В умовах останньої пропонують утворити федеративну державу на клановій основі. У договорі про створення економічної спілки Кенії, Уганди та Танзанії (листопад 1999 року) зафіксована пропозиція щодо утворення Федерації сіх дно-африканських держав.

Домінуючим політичним режимом в умовах африканської держави є авторитарний, який здебільшого існує у формі тиранічного різновиду.

Африканський тип держави характеризується суттєвим впливом вождя або так званого *бігмена*.

11.3. Держава західної цивілізації

Держава океанічної субцивілізації.

Західна цивілізація складається з двох субцивілізацій: океанічної та континентальної.

До держав океанічної західної субцивілізації належать США, Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ірландія та деякі інші країни.

Як відомо, усі ці країни утворилися на уламках Британської колоніальної імперії. При цьому як одні країни (США) повністю стали незалежними від британської корони, інші ж стали членами Британської співдружності націй, тобто британськими домініонами, що визнають британського монарха своїм главою держави (Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.).

Аналізуючи державну владу, слід виявити спільні риси державного режиму в країнах океанічної субцивілізації. Проведення політики рейганоміки в США та тетчеризму в Великобританії було спрямовано на денаціоналізацію (приватизацію) основних секторів економіки. Проте, повернення до лібертарного режиму не відбулося: держава за допомогою насамперед матеріальних чинників зуміла протистояти свавіллю ринку і залишити в своїх руках важелі управління економікою. Тобто, на нашу думку, в країнах океанічної субцивілізації зараз домінує лібертарно-біхевіористичний режим, який поєднує у собі стимулюючі заходи держави з вільним приватним бізнесом, який самостійно розпоряджається напрямками свого розвитку. Соціальною основою державної влади служать ті верстви населення, що підтримують державну політику. На нашу думку, це є сильний середній клас та вищі верстви суспільства. Морально-ідеологічною основою державної влади служать уявлення суспільства про владу як високо моральну. Це забезпечується насамперед домінування в цих країнах християнства протестантського напрямку (англіканство в Великобританії чи пресвітеріанство в США), який робить людину особисто вільною від держави і вимагає від держави займатися виключно охороною суспільних відносин. Значна роль демократичних традицій в державах океанічної субцивілізації запобігають узурпації влади, а тому

це є суспільства з високим рівнем довіри до держави. Отже, на нашу думку, держава океанічного типу є легітимною.

Аналізуючи цілі та завдання держави, слід мати на увазі, що основною метою розвитку зазначених типів держав є ідея прогресу. Ця ідея може оперувати як категорією прогресу за будь-яку ціну (США), так і прогрес, який не знищує самих основ цивілізації (Великобританія). Для реалізації цієї ідеї держави наділяються відповідними зовнішніми і внутрішніми функціями. Зазначені функції можуть працювати лише за умови наявності певного механізму. Аналізуючи останній, ми можемо дійти висновку про те, що у більшості з зазначених держав є низка спільних ознак:

1) Існування двопалатного парламенту (Парламент Великобританії складається з Палати лордів та Палати общин; Конгрес США – з Палати представників і Сенату; Парламент Австралії – з Палати представників і Сенату; Парламент Канади – з Палати громад і Сенату).

2) Сильна виконавча влада (Президент США та його адміністрація або ж Уряд Її Величності Королеви Великобританії на чолі з прем'єр-міністром).

3) Особлива роль судової влади. Суди мають право творити правові норми в рамках прецедентного права.

Існує деяка відмінність у формі правління (республіка в США, монархія в Великобританії, Австралії, Канаді) та у формі державного устрою (унія в Великобританії, федерація в США). Проте спільним залишається політичний режим у державах океанічної субцивілізації – ліберально-демократичний.

Держава континентальної субцивілізації.

До цієї субцивілізації належать країни континентальної Західної Європи, окрім Скандинавії.: Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Німеччина.

На відміну від океанічної, держави континентальної західної цивілізації характеризуються біхевіористично-консервативним режимом, який оперує

категорією не свободи, а порядку. Особливо це видно на прикладі Німеччини, де досить сильною є консервативна складова державного режиму. Щодо романських країн (Франції, Італії, Іспанії та Португалії), то там більша увага зосереджена на біхевіористичній складовій. Соціальною основою державної влади в країнах континентальної субцивілізації також є сильний середній клас та вищі верстви суспільства. Морально-ідеологічна основа спирається на домінуюче у цих країнах християнство. Проте, на відміну від океанічної субцивілізації, в умовах континентального типу держави ця основа опирається як на католицьку релігію, так і на протестантство (кальвінізм і лютеранство). Це веде до поглядів, що світська (державна) і духовна (релігійна) влади не співпадають, а церква повинна бути відокремлена від держави. Більше того, іноді світська влада повинна домінувати. Це виявляється, наприклад, у державній забороні якимось проявляти зовні свою релігійну приналежність при відвіданні навчальних закладів. Крім того, на відміну від океанічного типу держави, в умовах континентального типу влада викликає не повагу, а підозрілість. Це, у свою чергу, веде до низького рівня довіри народу до держави, а отже й до її низької легітимності. Саме таке ставлення, на нашу думку, спричиняє революції, бунти і узурпації, а отже і бурхливий, стрибкоподібний розвиток європейського суспільства.

На відміну від океанічного типу держави, що ставить собі за мету прогрес і розвиток у майбутнє, континентальний тип сповідає культ минулого і культ предків. Саме це свого часу вело до численних реставрацій (наприклад, реставрація Бурбонів у Франції XIX і Іспанії XX століття) та феномену вождів націй (Ш. де Голль у Франції, А. Гітлер в Німеччині, Ф. Франко в Іспанії, Б. Муссоліні в Італії та ін.), які уособлювали вождів минулого. На відміну від океанічної субцивілізації, де посади глави держави і глави уряду можуть об'єднуватись, сучасний механізм держави континентального типу завжди розділяє главу держави і главу уряду.

Залежно від форми правління, може домінувати або глава держави, або глава уряду. Так, в умовах парламентської форми правління (представницька монархія чи

парламентська республіка) домінуючою посадою є глава уряду (Іспанія чи Німеччина). В умовах же дуалістичної монархії (Монако) чи змішаної республіки (Франція) домінуючим є глава держави.

Незважаючи на відмінність у формі правління і формі державного устрою, сучасні держави континентального типу належать до соціал-демократичного політичного режиму.

11.4. Держава православно-слов'янської цивілізації

Держава православно-руської субцивілізації.

Православно-руська субцивілізація формувалася на основі визнання того факту, що Росія виросла з православного ідеалу приймати світ як його створив Бог і розпізнавати у будь-якому іноплеменнику образ Божий. При цьому саме руський народ брав на себе основну ношу захисту держави та тягар витрат з приводу економічного та культурного розвитку окраїн.

Держава цієї субцивілізації є складовою частиною православно-слов'янської цивілізації, але уособлюється безпосередньо в російській державності.

Російська цивілізація складалася при наявності наступних умов:

1) Колосальний, малозаселений простір з нерозвиненими внаслідок цього транспортними та інформаційними комунікаціями.

2) Аграрно-ремісницьке виробництво, що було організовано так, щоб переваги забезпечувати реалізацію військової та державної могутності, необхідної для відсічі як кочівників Сходу, так і осілих германських племен Заходу.

3) Постійне розширення території як умова військового маневру та чиннику для екстенсивного сільського господарства.

4) Деспотична форма організації влади, що опиралася на могутню, але малокваліфіковану бюрократію.

5) Низький рівень та дуже повільний темп розвитку технологій, яка лише забезпечувала певний прожитковий мінімум та військову міць.

6) Свавільля влади як визнана форма управління особою, що забезпечує досягнення цілей деспотичної системи.

Російська держава історично виникла і розвивалася як *руська держава*, національним стержнем якої був руський народ. Саме руський народ, що завжди об'єднував багатонаціональний народ країни, був носієм традицій сильної, активно функціонуючої держави. Саме руський народ традиційно відігравав в історії Російської держави значну роль того чинника, що об'єднує у сі народи, стабілізує та зміцнює державу.

Значну роль у формуванні російської державності відігравало запозичене у 988 році в Візантії християнство. Воно найбільш відповідало укладу селянської общини, де інтереси суспільства завжди ставилися над інтересами окремо взятої людини. З розколом християнства на католицьке в Римі і православне в Візантії, Русь залишилася під впливом останньої. Після падіння ж Константинополя вона підхопила стяг православної віри, оголосивши себе Третім Римом і очолила православну цивілізацію.

Сьогодні Росія належить до проміжних цивілізацій, тобто таких, де культурні традиції Заходу і Сходу поєднуються неорганічно і суперечливо. При цьому, на різних етапах розвитку російської державності західні та східні цінності чергуються у своєму домінуванні, породжуючи розриви, революції та відсутність поступовості в еволюції держави.

Поняття „держави” для людини, що народилася в Росії, означає не просто сукупність державних органів та установ, що мають у своєму розпорядженні низку повноважень, а дещо більше. Це той стрижень, що тривалий час об'єднував велику кількість мов, культур, релігій, звичаїв та народів на території Євразії. І якщо для західної цивілізації характерним було прагнення обмежити державний вплив в силу його насильницького, примусового характеру, то для православно-руської

субцивілізації сильна держава була метою, сенсом, життям та об'єднуючим началом. Це було пов'язано насамперед з тим, що лише сильна держава була здатна забезпечити цілісність та єдність суспільства, гарантувати необхідний порядок, захистити країну від зовнішніх посягань.

Така держава опиралася на культуру суспільства та пануючу в ньому систему цінностей. Серед них слід відмітити такі *рис*и:

- 1) духовність (на противагу матеріальним цінностям) прагнення до вищих духовних цінностей, до абсолюту;
- 2) общинність – відсутності протиріч між суспільством і державою;
- 3) соборність – повновладдя більшості;
- 4) державність – ратна служба державі, прагнення захистити її суверенітет;
- 5) патріотизм;
- 6) соціальна справедливість;
- 7) патерналізм – виражається в ідеї про непогрішимість носія верховної влади, його обожнення і одночасно у необмеженому свавіллі, безправ'ї та рабській психології підданих, запереченні свободи і демократії.

Патерналізм було породжено віковою монархією та самодержавством і виражав прагнення людей до держави як доброго батька, що піклується про своїх дітей, тобто підданих.

Державний патерналізм пов'язано з особливим сприйняттям російського лідера (царя, президента тощо). Такий лідер повинен бути сам собі опозиціонером, щоб відповідати народному духу. Каяття лідерів викликає розчулення народних мас. При цьому народ то возвеличує „доброго царя”, то критикує „царя поганого”, охоче вірячи у „підміни царів” і допомагаючи різного роду самозванцям. До речі, останні прагнуть не лише отримати політичну владу, а й довести свою легітимність в очах народу.

Держава західно-православної субцивілізації.

До цієї субцивілізації відносяться такі країни як Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Греція, Югославія, Польща та Словаччина.

Більшість країн цієї субцивілізації відмовились від боротьби за власну незалежність і вибрали шлях адаптації до політичних умов, що безперервно змінювались. Основною умовою при цьому залишалося невтручання влади у внутрішні взаємовідносини між різними групами населення та забезпечення автономії останніх. При цьому для них абсолютно не важливим є той факт, що статус еліти цих країн буде набагато нижчим, аніж статус еліти панівної країни. В результаті того, що найкращі представники зазначених еліт залишали свої країни, останні ставали соціально неповноцінними. Вони мали дефіцит як аристократичної (Греція), так і буржуазної (Польща) еліт. Іноді ж бувало так, що в країні не було ані аристократичної, ані буржуазної еліти. Саме такою була Україна. В усіх країнах західно-православної субцивілізації існували династичні кризи та розриви еліт. І, на відміну від Західної Європи та Росії, де такі кризи були подолані шляхом формування нових еліт, розриви еліт в зазначеній субцивілізації тривали досить довго, а місце національної еліти займала еліта країни-завойовниці.

Однак казати про те, що зазначені країни були колоніями було б не зовсім вірно, адже дуже часто представники західно-православної субцивілізаційної еліти досягали високого становища в системі органів державної влади країни-патрона. Прикладом цього можна привести відомих українців Ф. Прокоповича (був особистим другом Петра I та оберпрокурором Священного Синоду в Російській імперії, фактично був головним ідеологом Російської імперії), О. Безбородка (був канцлером Російської імперії за часів Катерини II. Під час виконання ним своїх обов'язків Росія перетворилася на провідну країну світу) та інших.

В силу відомого консерватизму еліти країн західно-православної субцивілізації домінуючим державним режимом служить консервативний. Соціальною основою державної влади є ті верстви суспільства, що зайняті у

видобувних секторах економіки і, насамперед, у сільському господарстві. Саме тому в політичній сфері найбільшим впливом користується еліта, що представляє інтереси сільської буржуазії, селянства, провінційної інтелігенції, дрібного духовенства та маргінальних верств міського населення. Морально-ідеологічною основою державної влади служить певний релігійний світогляд, що, зазвичай опирається на православне християнство. Навіть католицизм Польщі дозволило зберегти полякам свою самоідентичність в Німеччині та Росії, проте не змісило їх спрямовувати свої зусилля на вирішення життєвих проблем. Це католицизм, по суті, є більш близьким до православ'я з його жертовністю та спрямованістю не на земні справи, а на небесні.

Зазвичай держави західно-православної субцивілізації за мету свого функціонування ставлять вирішення конкретних справ, тактичних завдань, не замислюючись над стратегічним розвитком.

Хоча у минулому в цих країнах існували монархії (Болгарія, Греція), проте зараз домінуючою формою правління є республіка. За формою державного устрою майже всі ці держави є унітарними. Політичний режим, зазвичай, є соціал-демократичним.

ЛЕКЦІЯ 12. Типологія держави: формаційний підхід

План

1. Рабовласницька держава.
2. Феодальна держава.
3. Буржуазна держава.
4. Соціалістична держава.

12.1. Рабовласницька держава

Східна деспотія.

Східна деспотія існувала в стародавніх країнах Близького Сходу (Аккад, Вавилон, Єгипет), в Стародавньому Китаї, Персії та деяких інших країнах.

Деспотія (давньогрецьк. деспотес – господар, глава дому, той, хто керує загальним сімейним господарством, розподіляє обов'язки та вказує рабам, кому, коли і чим слід займатися) – це нічим не обмежена безконтрольна влада, що не обмежена ніякими формальними правилами або законами і спирається виключно на насильство.

Необхідною умовою існування Східної деспотії є панування державної та суспільної власності, насамперед, на землю, і залежне становище індивіда, при якому відносини між людьми визначаються не ними самими, а владою, що стоїть над ними.

Класична марксистська теорія, що найбільш повно розробила проблеми формаційного підходу до типології держав, об'єднувала держави Східної деспотії (для якої характерною була монархія), розвинену військову демократію і рабовласницькі держави Середземномор'я (Рим і Елладу) в одне загальне поняття рабовласницьких держав. Сучасна теорія держави їх розділяє.

Існує низка *ознак* Східної деспотії, що відрізняє її від рабовласницької держави.

Першою ознакою слід вважати *абсолютне домінування держави над суспільством*. Держава являє собою домінуючу силу, що стоїть над людиною. Формуючи суспільні ідеали, вкуси та відносини, вона виступає як тотальна держава, що ставить собі за мету врегулювання уся різноманітність відносин – як у родині, так і в державі чи суспільстві. В умовах Східної деспотії не було чіткого розмежування між релігійно-ідеологічними постулатами і вимогами життя, між релігійною та світською владою. Не було і не могло бути незалежного суду.

Друга ознака Східної деспотії полягала в *великій регулятивній ролі релігії*. Не випадково всі деспотії були ідеологізованими державами, де етика і мораль не відрізнялися від державного закону. Релігійний ідеал однаково диктував норми особистого, суспільного і державного життя, відображаючи усвідомлення якогось вищого надлюдського порядку, якому повинні слідувати усі люди без виключення. Цей ідеал існував в умовах будь-якої деспотії.

Проте *влада деспота завжди освячувалась не лише зверху, а й знизу*. Деспот втілював найбажаніші примхи підданих, їх жадобу до ситого та безбідного життя. Проте при цьому деспотія ніколи не надавала народу обрати собі власний шлях до щастя.

Четверта ознака Східної деспотії полягала у тому, що *в своїй діяльності вона опиралася насамперед на примус та терор*. Ця політика сприяла тій атмосфері страху, за допомогою якої система не стільки карала злочинця, скільки намагалася залякати підданих. При цьому останні також підтримували зазначену систему шляхом доносів та шпигунства.

П'ята ознака полягає у тому, що в умовах деспотії *страх перед верховною владою поєднувався з безкрайньою вірою у її носіїв*. Піддані покладають на деспотів надію на відновлення потоптаної справедливості. В їхніх очах деспот являє собою грізного захисника народу, що карає зло та свавілля, які панують на всіх щаблях

продажної адміністрації. Внаслідок цього любов та страх переплутуються у нерозривну єдність.

Економічною основою державної влади була *суспільна власність на землю та інші природні ресурси*. Людина ж, згідно релігійних поглядів, що панували на Сході, не могла присвоювати собі частину землі, адже, як стверджувалося, земля, вода, повітря та інші ресурси були надані усьому людству. При цьому жодна з деспотичних держав ніколи не визнавала за приватними особами права власності на землю. Будь за що вона зберігала її за собою, хоча б і в формі верховної власності. Правитель був „господарем” усього, що знаходилося у його владі – „деспотом” у прямому значенні цього слова. За приватними ж особами зберігалось виключно право землеволодіння та власність на дрібне майно, житло та рухоме майно. Але й при цьому піддані були позбавлені гарантій того, що деспот не забере зазначене майно.

Були й інші риси:

1. Приватні особи не мали господарської самостійності.
2. Відсутність станів та природної аристократії, що була б незалежною від волі деспотів.
3. Можливість удосконалюватися і робити кар’єру в рамках деспотичної системи.
4. На низовому рівні існували автономні та самоврядні колективи – сільські общини, цехові організації, касти, секти та інші корпорації релігійно-виробничого характеру.
5. Неформально існувало право народу на повстання проти тирана, який намагається знищити існуючу деспотичну систему.

Держава класичного рабовласництва.

Перші рабовласницькі держави виникли в Елладі. На їх формування суттєво вплинув той факт, що сусідська община змінилася на сімейну. Це призвело до того,

що відбувся розпад суспільства на два антагоністичних класи: рабовласників і рабів. Відмінність між ними полягала не стільки у різному становищі стосовно системи влади та системи розподілу, скільки стосовно засобів виробництва. При цьому клас рабовласників став власником не лише власником землі та знарядь праці, а й власником самих виробників, тобто рабів. Саме клас рабовласників узурпує публічну владу, перетворює її на знаряддя класового гноблення та придушення опору рабів.

Становище останніх у різних державах рабовласницького світу було різним. Так, в Елладі, зокрема демократичних Афінах, закон забороняв вбивати рабів або ж знущатися з них. У Римі ж такого обмеження влади рабовласників не було. Однак та обставина, що повсюди рабів було більше, аніж рабовласників, вказує на неприпустимість уявлень про те, що труд рабів було засновано виключно на насильстві. Діяли і методи переконання (зокрема ідеологічні), і методи стимулювання (зокрема матеріального). На певних етапах розвитку рабовласницької держави становище рабів покращувалось. Так, у Римській імперії раби виконували функції лікарів та вчителів. Багато з них, займаючись ремеслами та торгівлею (особливо в період домінації) багатіли. Будучи звільненими, колишні раби дуже часто займали високі посади у системі державної влади.

Однак це не означає, що в рабовласницьких державах, де влада монополює належить рабовласникам, раби могли займати такі посади. Саме тому класовий характер держави не має сумнівів. Функції держави здійснюються практично в інтересах рабовласників, а загально-соціальні – лише у тій мірі, наскільки це не суперечить інтересам пануючого класу. Не випадково, що в рабовласницьких державах мав місце опір рабів, що зазвичай виливався у повстання проти рабовласників, найвідомішими з яких були повстання Аристоніка, Спартака та інші.

Основними формами правління в умовах рабовласницької держави були монархія, демократична республіка та аристократична республіка. Щодо

державного устрою, то найвідомішими різновидами тоді були або імперія (Римська чи Македонська держава) або конфедерація (Еллада).

Найзавершеніший вигляд рабовласницька *монархія* отримала в рамках римської державності, тоді як Македонія (мається на увазі правління Олександра Великого) мала дещо спільні риси із Східною деспотією.

Щодо римської монархії, то вона була заснована на більш розвинених економічних відносинах. Характерно, що перехід до монархічної форми правління у Римі було пов'язано з загостренням класової боротьби всередині країни. Гострі суперечки в суспільстві довели непридатність республіканського ладу вирішити завдання, що стояли перед римською державою в нових умовах. Проте спочатку римляни пройшли етапи диктатур, найвідомішими з яких були диктатури Л.К. Сулли та Г.Ю. Цезаря. Наприкінці I століття до н.е. Рим перейшов від республіки до монархії. Спочатку це була дещо обмежена монархія (принципат), коли влада монарха (принцепса) формально обмежувалась республіканськими традиціями. Проте у III столітті н.е. Рим перейшов до доміанату – необмеженої монархії. Деякі риси цієї форми правління (обожнення імператорів і вимога молитися їм немов богам) дозволяє стверджувати, що в Римі того часу закріпилася своєрідна Західна деспотія.

Рабовласницька демократична республіка існувала в Аттіці. Як відомо, цей поліс (місто-держава) очолювався Афінами. У створенні вищих органів влади цієї держави мали право брати участь всі вільні громадяни. Проте фактично існувала велика кількість обмежень виборчого права. Так, жінки не мали права голосу, ремісники та селяни не брали участі у виборах, адже для цього потрібно було відриватися від роботи. У діяльності народних зборів не могли брати участі колишні раби.

Важливим органом державної влади в Афінах протягом тривалого часу була Рада п'ятисот, що вирішував поточні державні справи. Вона також впливала на діяльність Народних зборів в силу того, що готувала для них справи, виносив

попередні рішення тощо. Законопроект, що приймався Народними зборами, набував чинності лише після затвердження галіеєю – судом присяжних, члени якого обиралися за жеребом. Армія рекрутувалася як народне ополчення з вільних громадян.

Для *рабовласницької аристократичної республіки* характерним є те, що у виборах вищих органів державної влади брали участь не усі вільні громадяни, а лише їх привілейована частина – рабовласники.

Аристократичні республіки існували в Лаконіці на чолі із Спартою (Еллада), в Римі у VI–I ст.. до н.е. Тут вищим органом вважалися народні збори. Проте їм належала влада лише формально, адже права законодавчої ініціативи вони не мали, хоча приймати та відхиляти законопроекти вони могли. Право ж затвердження законопроектів належало сенату – найважливішому органу римської республіки, куди входили представники великої військово-землевласницької аристократії. Саме сенату належала вся повнота державної влади в країні.

Щодо римської армії, то на відміну від афінської, вона попервах складалася з вільних громадян Риму, що до того ж володіли певним майном, а потім перетворилася повністю на наймане військо.

Рабовласницький етап розвитку держави повалився разом із падінням Римської імперії під ударами варварських союзів племен в епоху Великого переселення народів.

Розвинена військова демократія і олігократія.

Розвинена військова демократія існувала в стародавніх країнах Близького Сходу (хети, фінікійці), в Північному Причорномор'ї (скіфи-сколоти, сармати-савромати), Середній Азії (саки, массагети) та деяких інших країнах.

Військова демократія – це організація державної влади, за якої повноправними членами суспільства вважалися дорослі та здорові члени суспільства (зазвичай чоловіки, у сарматів – жінки).

Необхідною умовою існування розвиненої військової демократії є панування суспільної власності, насамперед, на землю і рабів, при цьому останні були суб'єктами, а не лише об'єктами суб'єктивних прав (власності тощо).

Розвинена військова демократія складалася з трьох основних елементів: *військового вождя* (наділявся ще судовими функціями, але повністю позбавлявся адміністративних повноважень), *ради вождів* та *народних зборів*, на які повноправні члени суспільства могли з'являтися із зброєю у руках.

Наявність «озброєного народу» змушувало царів не лише йти йому на поступки, а й суворо дотримуватись існуючих традицій. Як приклад, можна згадати долю скіфського царя Скіла, про якого свого часу писав Геродот.

Проте, владу царя могло обмежувати й сильне жрецтво, яке, в очах простих людей, стоїть вище за державну владу. Саме таке становище склалося в Індії, де арії, які завоювали нові території, привнесли їхнім жителям шанобливе ставлення до жерців-брахманів. В єврейських царствах – Юдеї та Ізраїлі влада царя обмежувалася волею «священників-левітів», які трактували іудейський закон – Тору.

Таку систему можна умовно визначити як олігократію – владу небагатьох. В стародавньому світі олігократія мала, в силу релігійних причин, клерикальний характер.

12.2. Феодална держава

Загальна характеристика феодалного суспільства.

На основі феодалних виробничих відносин виникло багато держав, що були не відомі як в деспотичну, так і в античну епоху. Це були держави в Англії та Франції, Німеччині та Росії, Чехії та Польщі, Швеції та Японії тощо. І сьогодні в окремих країнах зберігаються певні феодалні пережитки.

Економічною основою феодалної держави виступала власність феодалів на землю та неповна власність на кріпаків. Феодална власність на землю були

основою соціальної нерівності, а основними класами були феодали та кріпаки. Разом з тим існували й інші соціальні верстви: міські ремісники, торговці тощо.

Класова диференціація феодального суспільства певним чином поєднувалась з поділом на **стани**, тобто *такі групи людей, що відрізняються між собою обсягом закріплених у законі прав та обов'язків*. Так, у Франції привілейованими станами були: *перший* – духовенство та *другий* – аристократія. Щодо усіх інших, які займалися землеробством, ремеслами та торгівлею, то вони усі утворювали так званий *третій стан*. На Русі такого варіанту чітко закріплених станів не було. Проте існували привілейовані стани князів, бояр, дворянства та духовенства. Стани ж ремісників, купців та міщан не мали тих привілеїв, що були в розпорядженні вищих станів. Самими ж безправними були кріпаки, що примусово були закріплені за землею. Право ж відкрито закріплювало станову нерівність та привілеї. Через всю історію феодалізму проходили селянські повстання та війни. Найвідомішими з них були селянські війни в Німеччині (під керівництвом Т. Мюнцера) та в Росії (під керівництвом І. Болотникова, С. Разіна чи О. Пугачова).

Європейська періодизація феодалізму.

Феодальна держава була знаряддям диктатури феодалів та привілейованих станів. У своєму розвитку вона пройшла низку етапів, які, проте, дещо є відмінними у різних країнах. Так, в Західній Європі феодалізм можна розділити на наступні епохи:

- Епоха Темних століть (V–XV століття).
- Епоха Відродження і Реформації (XVI–XVII століття).
- Епоха Просвітництва (XVIII століття).

Для *епохи Темних століть* було характерно створення централізованої феодальної держави в рамках існування так званої ранньофеодальної монархії та її наступне роздроблення в період сеньйоріальної монархії.

Формування ранньофеодальної монархії відбувалося одночасно з процесом феодалізації, коли монарх роздавав землю феодальній знаті за службу (сюзерен роздавав своїм васалам земельні наділи (феоди) на кормління).

Одним із найважливіших принципів феодального типу держави і права в цю епоху був принцип васального підпорядкування, принцип відповідності обсягу і характеру політичної влади розмірам землі. Васальне підпорядкування здійснювалося відповідно до принципу «Васал мого васала – не мій васал !».

Система «сюзерен – васал» діяла таким чином: васал служить сюзерену (більш титулованому, знатному феодалу) за те, що останній дарує йому землю. Наприклад, лицар (васал) служить барону (сюзерену) за землю, що барон подарував даному лицарю. У той же час барон (васал) служить графу (своєму сюзерену) за землю, що той подарував даному барону. Граф (васал) служить герцогу (своєму сюзерену) на аналогічних умовах. Герцог (васал) служить королю (своєму сюзерену) на тих же самих умовах. Таким чином, лицар нічим не зобов'язаний королю. Це соціальне явище отримало назву **феодальних сходів**. Якщо ж при цьому герцог зраджує короля і розриває з ним васальні відносини, то васали герцога повинні служити своєму сюзерену, а значить від королівської влади відколюються великі феоди герцогів. Це і послужило основною причиною феодальної роздробленості. Боротьба проти феодального сепаратизму тривала протягом усього періоду Темних століть.

В епоху *Відродження* і наступної *Реформації* відбувається об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. В епоху Відродження (Ренесанс) феодальні сходи руйнуються і принцип «Васал мого васала – не мій васал» іде в минуле. Саме поняття Ренесансу пов'язано з теорією, що на цей період доводиться відродження (Ренесанс) античного мистецтва. На наступний період Реформації (епоху релігійних війн між католиками і протестантами) доводиться зародження абсолютної монархії. Остаточне ж її оформлення настає в епоху *Просвітництва*.

Більшість функцій феодальної держави були обумовлені класовими протиріччями. Це – охорона феодальної власності, придушення опору кріпаків та

інших непривілейованих верств населення. Проте одночасно держава виконувала також функції, що витікали з загальних потреб суспільства. Зовнішня ж діяльність, в основному, зводилась до ведення завоювань та оборони від нападів ззовні.

В державний апарат феодальної держави входили військо, загони поліції та жандармерії, розвідувальні органи, податкові органи, суди тощо.

Домінуючою формою феодальної держави була монархія. Проте в незалежних (вільних) містах, де панувало купецтво і власність була приватною, існувала республіканська форма правління (міста-республіки Новгород, Псков, Венеція, Генуя тощо).

На останньому етапі у надрах феодального суспільства стали народжуватись буржуазні відносини, що потребували вільного працівника, який міг би вільно розпоряджатися своєю працею. Проте розвитку нових відносин заважали феодали та їхня держава. Саме тому між молодією буржуазією та феодалами виникли гострі протиріччя, що були вирішені в період буржуазних революцій, в результаті яких виник новий тип держави.

12.3. Буржуазна держава

Загальна характеристика буржуазної держави.

Перші буржуазні (капіталістичні) держави виникли в Європі в епоху Революцій аграрного суспільства, а після Великої французької революції буржуазний лад швидко завоював світ.

На відміну від попередніх СЕФ, що були засновані на офіційному визнанні класової нерівності та станових привілеїв, капіталістичний спосіб виробництва потребував працівника, що вільно міг продавати свою працю. Саме тому для буржуазного типу держави був характерним принцип формально-юридичної рівності громадян перед законом, а сама буржуазія йшла до влади під гаслом „Свобода! Рівність! Братерство!”. В Декларації незалежності США, у французькій

Декларації прав людини і громадянина та в інших їм подібних документах наголошувалося, що усі люди народжуються рівними і наділені рівними правами. Станова нерівність, що існувала до цього, повсюди замінялася нерівністю соціальною, оскільки одні володіли засобами виробництва, а інші, що були позбавлені цього, були змушені продавати свою робочу силу. Саме так виникли два *основних класи*: буржуазія (капіталісти) і пролетаріат (робочий клас).

Буржуазна держава закріплює та захищає буржуазний економічний лад. Вона охороняє умови буржуазної експлуатації і, насамперед, її основу – приватну власність на знаряддя та засоби виробництва. Незалежно від своєї форми вона виступає як знаряддя панування капіталу над трудом. Суть цього типу держави полягає у тому, що вона являє собою диктатуру буржуазії, комітет, що управляє її загальними справами, машину в руках капіталістів, щоб тримати у покорі робочий клас та інші трудові класи та верстви.

Разом з тим виникнення буржуазної держави та буржуазної демократії означає рух уперед порівняно з феодалізмом. Вона є частиною політичної надбудови над таким економічним базисом, що передбачає особисту свободу працівника, його незалежність як особистості від капіталіста. В умовах буржуазного суспільства не застосовується позаекономічні засоби стимулювання до праці, як це було в умовах рабовласницької та феодальної держави. На перший план тут виходить економічний примус.

Етапи розвитку буржуазного типу держави.

У своєму розвитку буржуазна держава пройшла (на даний момент) наступні етапи: первинне накопичення капіталу в результаті бандитизму і пограбувань; монополістичного капіталізму або імперіалізму; державного капіталізму та глобального капіталізму.

Первинне накопичення капіталу. По суті означає період вільної конкуренції, який веде до створення класу буржуазії, що складається сотень тисяч та мільйонів

власників, що володіють більш-менш рівним об'ємом власності. Це визначає необхідність механізму виявлення їх загальнокласових інтересів та волі. Саме таким механізмом стає буржуазна держава, що заснована на буржуазній демократії, законності та парламентаризмі. Демократія цього періоду має ярко виражений класовий характер: забороняються об'єднання робітників (у тому числі – профспілки) і вводяться виборчі цензи: осілості, освіти, майновий тощо. Хоча заради справедливості слід зазначити, що такі цензи перешкоджали підкупу виборців, адже освічені чи заможні громадяни дійсно виражали *свою* думку, а не думку тих, хто міг би їх підкупити. Таким чином, хоча більшість буржуазних революцій і йшли під гаслом: „Свобода, рівність, братерство”, проте після перемоги законодавчо затверджувалася політична нерівність. Буржуазна держава і право цього періоду виконували насамперед класові функції. Щодо загально соціальних функцій, то в цей період вони не відігравали якої-небудь значної ролі.

Період монополістичного капіталізму розпочався наприкінці XIX століття. Він характеризується тим, що поряд із значною кількістю дрібних підприємців на основі об'єднання торгового, промислового та фінансового капіталу з широким використанням акціонування монополізуються різні види виробництва і розподілу, виникають могутні об'єднання: картелі, синдикати, трести, концерни, корпорації тощо. В руках вже не численної монополістичної буржуазії зосереджується основна частина національного багатства і, зрозуміло, політичної влади. Потреба у демократичних формах, у принципі, відпадає, адже монополісти мають значні ресурси визначати загальні інтереси. В деяких випадках це призводить до виникнення авторитарних і тоталітарних режимів, що виражають інтереси монополістичної буржуазії. Однак дуже часто такі режими починають виявляти власну волю, відображаючи насамперед інтереси партійно-державного апарату. Саме тому у більшості випадків вигідним залишається збереження демократичних інститутів. Більше того, в багатьох країнах вони навіть розвиваються: вводиться загальне виборче право, знищуються відповідні цензи, адже біднота поступово

числено поступається місцем середньому класу і вже не може відігравати якоїсь важливої політичної ролі. Замість політичних чи силових механізмів починають працювати економічні, адже проведення виборчої кампанії коштує так дорого, що це стає по силам лише тим кандидатам, кого підтримують представники монополістичної буржуазії. Таким чином, влада як і раніше належить буржуазії. В той же час, хоча функції держави здійснюються в інтересах насамперед монополістів, але розвиток демократичних форм змушує більшу увагу приділяти загально-соціальним завданням. Якщо ж цього не робити, то можна позбавитись голосів виборців.

Період державного капіталізму розпочинається в 1930-их роках. У цей період відбулися значні зміни, що, з одного боку були пов'язані із зростанням революційного робітничого руху в 1920-і роки, а з іншого – з початком науково-технічної революції. Саме остання призвела до необхідності підвищення кваліфікації більшості працівників, що стало передумовою підвищення оплати праці та життєвого рівня більшості населення. У свою чергу, це спричинило значне зростання продуктивності праці та суспільного продукту. Виявилось, що добре оплачена праця веде до більшого прибутку підприємців. У західному суспільстві за рахунок акціонування поступово була скорочена частка приватної власності. Тим самим була змінена економічна основа суспільства. Пролетаріат змінюється акціонерами, що утворюють основу середнього класу. І хоча державна влада знаходиться в руках буржуазії, поступово підвищується вплив інших верств суспільства, оскільки загальне виборче право дає змогу надати перевагу тій чи іншій політичній партії, тому чи іншому політичному діячу. Це посилює боротьбу за голоси виборців, що веде до подальших поступок народу як у політичному, так і в економічному плані. Все більшого значення набувають право і законність, адже йде формування соціально-правової держави. Істотно змінюються функції держави: тепер вона більш активно втручається в економіку шляхом планування, кредитування чи державних замовлень. Була здійснена націоналізація деяких

галузей господарства. Водночас значно зріс відсоток загально-соціальних функцій держави: були реалізовані багатомільярдні соціальні програми і суттєво було підвищено життєвий рівень населення.

Період глобального капіталізму розпочався з 1980-их років і належить вже постіндустріальній цивілізації. Глобальна капіталістична система створює сприятливий клімат для фінансового капіталу, оскільки може вільно рухатися у пошуках максимальної норми винагороди. Це, у свою чергу, обумовлює швидке зростання глобальних фінансових потоків. В результаті складається колосальна система циркуляції капіталу, що „перекачує” його у фінансові інститути і на фінансові ринки країн центру і вже звідти спрямовує його в країни периферії або прямо, у формі кредитів та портфельних інвестицій, або ж непрямо – через транснаціональні корпорації. Ця система захоплює у свою орбіту всі „локальні” джерела капіталу. При цьому фактично „локальний” капітал значною мірою стає глобальним.

Проте процеси глобалізації суттєво впливають на суверенітет держави, який в силу низки причин знижується. Внаслідок процесів глобалізації за державою залишаються вирішення таких завдань як:

- делегування повноважень на місцевий, регіональний та наднаціональний рівень;
- створення сприятливого середовища існування та ведення бізнесу на суверенній території;
- розроблення, зміна і забезпечення виконання нормативних актів, підтримання правопорядку;
- забезпечення соціальних гарантій;
- моніторинг екології та інших процесів для попередження кризових ситуацій;
- ліквідація стихійних лих;

- стимулювання стратегічних досліджень у сфері науки та прогнозування соціального розвитку;
- захист громадян закордоном тощо.

12.4. Соціалістична держава

Загальна характеристика соціалізму.

Соціалістична держава довгий час вважалася характерною для першого етапу комуністичної СЕФ – соціалізму, у якому немає антагоністичних класів а офіційно визнавалися лише робітники, селяни, інтелігенція. Утім, останню іноді називали прошарком, а не класом.

Однак, у силу того, що соціалізм має декілька напрямків політико-правової думки, слід мати на увазі, що за типом ідеології він може бути релігійним та світським. Релігійний соціалізм може бути християнським та ісламським. Державою з ісламським типом соціалізму є Лівійська Джамахерія. Держави з християнським соціалізмом поки що нема. Світський соціалізм є казарменим та демократичним. Демократичний соціалізм є аналогом соціал-демократії, а тому Швеція, де існує своєрідний демократичний соціалізм (так звана шведська модель соціалізму) є державою з соціально-демократичним типом.

Поділяючи погляди П. Рабиновича, українські правознавці А. Олійник, С. Гусарев та О. Слісаренко виділили п'ять основних ознак держави цього типу:

1. Організація політичної влади більшості населення.
2. Забезпечення реального здійснення основних прав людини і громадянина.
3. Задоволення загальнолюдських потреб у засадах свободи, гуманізму, справедливості.
4. Комбінація приватної (колективної та індивідуальної), державної і комунальної форм власності.

5. Наявність різних соціальних груп, прошарків населення та створення умова для їх солідарності та консолідації⁴⁰.

На відміну від демократичного, казармений соціалізм може бути національним чи інтернаціональним. Державою з національним типом соціалізму була Німеччина 1933-45 рр. Держава інтернаціонального соціалізму могла бути радянською (СРСР) чи народно-демократичною (країни Східної Європи, КНР, КНДР, Куба тощо).

На сьогодні збереглося чотири соціалістичних держави інтернаціонального спрямування: КНР, КНДР, СРВ, Республіка Куба. Для казарменого соціалізму характерна державна власність на засоби виробництва і заперечення головної ролі приватної власності, планова система господарства.

Держава ісламського соціалізму.

Починаючи з 1953 року ісламський світ (Індонезія, Єгипет, Лівія, Туніс, Алжир, Сирія, Ірак) зіткнувся з одним з напрямком модернізованого ісламу: ісламським соціалізмом.

Суть ісламського соціалізму полягає у тому, що іслам завжди виступає за ліквідацію злиднів та бідності, а соціалізм знищує злидні й бідність. Саме тому, з точки зору ісламського соціалізму мета ісламу і соціалізму співпадають. «Соціалізм є вченням, що притаманне ісламу від перших днів його існування» – зазначав один з основоположників ісламського соціалізму Джемаль ед-Дін аль-Афгані.

Найбільш відомими спробами реалізувати ідеї ісламського соціалізму є діяльність М. Каддафі в Лівії та С. Хусейна в Іраку.

Так, М. Каддафі у 1969 році очолив групу військових, що повалили владу короля Ідріса I і захопив владу в країні. Але вже у 1977 році він офіційно передав владу народу, заснувавши «Джамахірію» – «державу мас». По суті, назвавши своє вчення (втілене у «Зеленій книзі») «третім шляхом після капіталізму і соціалізму»,

⁴⁰ Олійник А.Ю. Теорія держави і права: Навчальний посібник / А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарєв, О.Л. Слісаренко – К.:

Каддафі створив ісламський соціалізм. Він націоналізував багатства країни і щорічно задешево роздавав із нафтових прибутків своїм громадянам квартири та автомобілі.

Щодо Іраку, то там у 1968 році до влади прийшов С. Хусейн, який згодом став Генеральним секретарем партії ісламського соціалістичного відродження (BAAS). Багато у чому його режим нагадував сталінську модель соціалізму: керівна роль однієї партії, одноосібне лідерство диктатора та культ його особи, терор лідера проти найближчих сподвижників та всіх верств населення, прагнення підмінити традиційну релігію (іслам) ідеологією (ісламським соціалізмом).

Держава демократичного соціалізму.

Демократичному соціалізму притаманною є низка *ознак*:

1) В його рамках забезпечується всебічний розвиток особистості кожного члена суспільства з тим обмеженням, що матеріальні та духовні блага між працівниками, трудовими колективами та територіальними громадами розподіляються з урахуванням реальних, суспільно визнаних результатів їх праці.

2) Виробництво, що засноване на приватній, колективній та загальнодержавній власності. Останнє передається у безстрокове повне господарське ведення трудовим колективам державних підприємств.

3) За планомірного регулюючого, головним чином законодавчого та економічного, впливу держави, яка гарантує реалізацію загальних та перспективних інтересів суспільства, здійснюється конкурентне товарне виробництво, реальна ефективність якого (так само як і розмір винагороди за працю) визначається ринком.

4) Загальне життя організується соціально-правовою державою на засадах розгорнутої політичної демократії, зокрема:

- прийняття рішення більшістю з повагою до інтересів меншості;

- відповідальність держави перед громадянином та громадянина перед державою;
- поділу влади;
- багатопартійній системі.

У 1989 році на XVIII конгресі Соціалістичного інтернаціоналу принципи демократичного соціалізму значно розширились за рахунок визнання необхідності вирішення глобальних проблем сучасності: забезпечення миру та міжнародної безпеки; покращення відносин між Сходом та Заходом; ліквідація колоніалізму та расизму; створення нового міжнародного економічного порядку; збереження навколишнього природного середовища тощо. Особлива увага на конгресі приділялася здійсненню врегульованого розвитку економічної демократії з урахуванням специфіки тієї чи іншої країни. Крім того, підкреслювалася значна роль „демократичного та соціального контролю” над розвитком економіки, роль якої зростає в умовах глобалізації. При цьому такий контроль може здійснювати не тільки держава, а й громадсько-політичні об’єднання.

На державу та громадські організації покладалася відповідальність за забезпечення захисту соціальних та суспільних інтересів трудящих. Політична ж демократія передбачала реалізацію політичних прав і свобод (свободи слова, думки, освіти, організацій та релігії), а також свободу вибору між різними політичними альтернативами тощо. Розвиток демократичного соціалізму передбачав забезпечення соціальними правами трудового народу, підвищення його матеріального та культурного рівня.

Ідеї демократичного соціалізму досить ефективно були реалізовані в Швеції в рамках так званого „шведського соціалізму”. Першочерговим завданням даної моделі було обмеження приватного прибутку за допомогою розробленої системи оподаткування. Це дозволяло владі:

1) Значно покращити становище в соціальній сфері і, насамперед, у сфері освіти та охорони здоров’я.

2) Забезпечити необхідні умови створення для людей рівних стартових можливостей, що не залежать від походження та умов життя.

Успіху „шведської моделі” сприяло:

- 1) Політика нейтралітету.
- 2) Відсутність в недалекій історії Швеції руйнівних війн.
- 3) Стабільність політичної ситуації.
- 4) Тривале правління соціал-демократії.

Держава національного соціалізму.

Національний соціалізм дещо відрізнявся від інтернаціонального.

Як відомо національний варіант соціалізму було реалізовано в Німеччині у 1933-45 роках.

Існує, принаймні, три варіанти національного соціалізму. *Перший* з них озвучив один із перших лідерів НСДАП Г. Штрассер. Зокрема він вважав, що соціалістичні гасла є закликом не до класу пролетарів (робочого класу), а до пролетарських націй, що пригноблюються іншими націями. До таких націй-пролетарів він відносив Німеччину. *Другий* варіант національного соціалізму перекликається з першим. Його озвучив майбутній спадкоємець А. Гітлера – доктор Й. Гебельс. Він вважав, що соціалістичні гасла слід застосовувати не до всіх німців, а лише до тих, хто мешкає в пролетарських районах Півночі Німеччини. Південь же Німеччини (у тому числі Баварія, де мешкав А. Гітлер) не є пролетарським, адже там суттєвий вплив селянських та бюргерських верств населення. Саме тому на Півдні Німеччини не слід будувати соціалізм. І, нарешті, *третій* варіант було озвучено самим А. Гітлером. Він вважав, що соціалізм означає відповідальність усієї структури (партії, суспільства, держави) в цілому за індивіда, а націоналізм –

відданість індивіда цьому цілому. В націонал-соціалізмі ж поєднуються обидва елементи⁴¹. Саме гітлерівський варіант було реалізовано в Німеччині.

Ставши рейхсканцлером, А. Гітлер поставив гарантом стабільності державу. Дуже швидко після його приходу до влади від економічного безладу та злидарства в Німеччині залишилися лише спогади. У перші ж роки перебування А. Гітлера при владі безробіття різко пішло на спад, стабілізувалася грошова система.

Цілеспрямована політика сприяння материнству і дитинству виражалася у таких заходах як шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання їм кращих санаторіїв у мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо. Націонал-соціалізм в Німеччині вперше в історії людства розпочав масову боротьбу з палінням, адже німецькі лікарі довели шкідливі властивості нікотину.

Але за цю ідилію доводилось платити усім, і насамперед – німецькому капіталові, національним королівським індустріям, національним олігархам. В Німеччині з'явився аналог радянського Держплану чи Вищої ради народного господарства, який називався Генеральною радою німецької економіки і складався з 17 найвідоміших представників провідних економічних галузей.

Гітлер силоміць запровадив класовий мир між працею і капіталом, між роботодавцем і робітником. В ім'я усієї нації націонал-соціалісти різко обмежили капітал в його економічному егоїзмі та правах і, не вагаючись, підпорядкували його можливості загальним інтересам суспільства. Натомість вони гарантували капіталістам класовий мир і спокій, а робітникам (за їх сумирність, сумління і працю) – високу платню і високі стандарти споживання, медичне обслуговування, соціальний захист та право на безперешкодне здобуття протягом усього життя такої освіти і в такому обсязі (і все це за рахунок держави), якого той чи інший індивід бажав.

В умовах націонал-соціалістичної Німеччини було реалізовано ідеї як соціалізму (без зруйнування основ господарського і культурного життя нації були

⁴¹ Про погляди Г. Штрасера, Й. Геббельса та А. Гітлера на проблеми національного соціалізму детальніше див.:

досягнуті справедливе виробництво і перерозподіл матеріальних благ за допомогою того, що націонал-соціалісти відібрали частину багатств капіталістів на оплату праці робітників і службовців) та націоналізму (партнерство всередині нації шляхом співпраці усіх верств на загальнонародний інтерес).

Проте агресивна зовнішня політика Німеччини призвела до Другої світової війни, яка закінчилася поразкою національного соціалізму.

Радянська держава.

Ради, що з'явилися у 1905 році стали тією основою, яка згодом дозволила створити радянську державу.

Республіка Рад являла собою різновид республіки соціалістичного типу, форму багатонаціональної держави, що була організована на основі принципів соціалістичної федерації.

Найважливішим принципом організації та діяльності Рад була неодмінна постійна і вирішальна участь мас в управлінні справами держави. При цьому ради надавали можливість поєднати елементи парламентаризму (зокрема його такої характерної риси як представництво) та прямої демократії, з'єднати законодавчу діяльність із виконанням законів в особі виборних представників народу. Ради не лише приймали закони, а й безпосередньо проводили їх у життя і контролювали їх виконання. В Радах поєднувалися риси державної та громадської організації, автономія у вирішенні місцевих питань.

Найважливіша риса радянської форми соціалістичної держави полягала у тому, що усі ланки Рад народних депутатів (від Верховної Ради СРСР до сільських Рад народних депутатів) являли собою єдину систему органів державної влади. Виконавчі ж органи (від Рад міністрів до виконкомів) вважалися не органами державної влади, а органами державного управління. Вони формально формувалися саме Радами народних депутатів.

Радянська державна влада будувалася на засадах *демократичного централізму*.

При вирішенні національного питання, радянська держава опиралася на ідеї радянського федералізму, який проповідував право націй на самовизначення. Це призвело до появи в рамках СРСР п'ятнадцяти союзних республік. Інші ж нації реалізували зазначене право у формі національно-територіальних автономій: республік (Чечено-Інгушська Автономна Радянська соціалістична республіка), областей (Єврейська автономна область) та округів (Комі-Перм'яцький автономний округ).

Проте слід мати на увазі, що керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства визнавалася Комуністична партія Радянського Союзу. Це було закріплено у статті 6 Конституції СРСР.

Наявність такої правлячої партії вела до існування в СРСР однопартійної системи. При цьому партійний апарат керував системою Рад, а відсутність альтернативи при виборах не дозволяло радянським громадянам повною мірою реалізувати демократичний потенціал Рад народних депутатів.

В своєму розвитку радянська держава пройшла низку етапів.

Існує, принаймні декілька підходів до її періодизації. Так, з *точки зору розширення соціалізму*, виділяють:

- a. Період існування соціалізму в одній країні.
- b. Період існування соціалізму в двох країнах: СРСР та Монголії.
- c. Період існування соціалізму на євразійському континенті.
- d. Період існування світової системи соціалізму (після приєднання до радянського блоку Куби).

З *точки зору розвитку соціалізму безпосередньо в СРСР* виділяють такі етапи як:

- 1) Перехідний період від капіталізму до соціалізму.
- 2) Період перемоги соціалізму.

3) Період розвиненого соціалізму.

В перехідний період виборча система опиралася на цензове (виборчих прав були позбавлені багато представників дворянства, інтелігенції, священнослужителів тощо), ступінчате (існуючі Вищі з'їзди Рад (наприклад, Всесоюзні З'їзди Рад), що формувалися з представників нижчих (наприклад, республіканських) З'їздів Рад) та відкрите виборче право. Все це було закріплено в рамках Конституцій 1918 та 1924 років.

Період перемоги соціалізму в Конституції СРСР 1936 року закріпив загальне, пряме і таємне виборче право.

Перші два етапи були періодами так званої диктатури пролетаріату.

Період же розвиненого соціалізму закріпив в Конституції СРСР 1977 року так звану загальнонародну державу.

Проте існує ще декілька класифікацій періодизації радянської держави. Так, *залежно від політичного режиму*, що існував в ній, радянська держава пройшла такі етапи як:

- 1) Перехід від лібералізму до ідеократичного авторитаризму (1917 рік).
- 2) Період ідеократичного авторитаризму (1918 – 1929 рр.).
- 3) Перехід від ідеократичного авторитаризму до тоталітаризму (1929 – 1934 рр.).
- 4) Період тоталітаризму (1934 – 1953 рр.).
- 5) Перехід від тоталітаризму до партійно-вождістського авторитаризму (1953 – 1957 рр.).
- 6) Період партійно-вождістського авторитаризму (1957 – 1985 рр.).
- 7) Перехід від партійно-вождістського авторитаризму до лібералізму (1985 – 1987 рр.).
- 8) Період лібералізму (1987 – 1990 рр.).
- 9) Період боротьби авторитарних та ліберальних тенденцій розвитку радянської держави (1990 – 1991 рр.).

Держава народної демократії.

На відміну від радянської держави, народно-демократична республіка як правило існувала у формі багатопартійної політичної системи. Так, в Народній республіці Болгарія уряд, що було сформовано Г. Димитровим у 1946 році включав, окрім комуністів, ще й представників Болгарського землеробського народного союзу, союзу „Ланка”, соціал-демократичної та радикальної партій.

Проте водночас багатопартійність не припускає можливості вільних виборів. Більше того, селянські партії, що існували в Німецькій демократичній республіці (сучасна східна Німеччина), Польській народній республіці та Чехословацькій соціалістичній республіці (нині це – окремі держави Чехія та Словаччина), обов’язково знаходилися під контролем у пролетарських партій: Соціалістичної Єдиної партії Німеччини, Польської Об’єднаної робочої партії або Комуністичної партії Чехословаччини.

Існували й інші риси, що відрізняли країни народної демократії від радянської держави. Так, народно-демократична республіка використовувала деякі старі парламентарно-демократичні форми (наприклад, президентську владу), змінюючи, по суті, їхній зміст відповідно до комуністичної ідеології. Крім того, в країнах народної демократії існували **Народні фронти** – масові суспільно-політичні організації, що об’єднували під керівництвом комуністів різноманітні громадські організації (політичні партії, профспілки, кооперативи тощо).

Історично народно-демократичні республіки також відрізнялися від радянської держави. Ця різниця полягала насамперед, в методах здійснення державної влади та у формі організації виборчої системи. Так, в країнах народної демократії з самого початку існувало загальне, пряме, рівне виборче право з використанням таємного голосування. Проте це стосувалося, як правило, країн європейського континенту. Крім того, насильницькі методи в народно-

демократичних республіках зазвичай визначалися ступенем опору буржуазних верств населення соціалістичним перетворенням.

І, нарешті, слід зазначити, що більшість країн народної демократії були унітарними державами. Федерації ж існували лише в ЧССР та Соціалістичній Федеративній республіці Югославії. Саме тому в рамках народно-демократичних республік національне питання зазвичай вирішували в рамках національно-територіальної автономії. Так, в КНР існує автономний район Тибету.

Проте відмінності, що існували в країнах народної демократії ні в якому разі не дозволяють стверджувати, що в них існувала якийсь інший різновид соціалізму, окрім казарменого та інтернаціонального, адже всі вони пройшли через диктатуру пролетаріату і всі використовували репресії проти супротивників режиму. Щодо інтернаціоналізму, то він широко використовувався як обґрунтування придушення опору соціалістичним перетворенням. Так сталося в Угорщині в 1956 році та в ЧССР у 1968.

На сьогодні держави народної демократії існують в КНР, Кубі, СРВ та деяких інших.